

PAIS DEZSŐ

Á TÁLTOS MEG AZ ORVOS

I.

A TÖRÖK TAL SZÓCSALÁD

1. Egy török szócsoportot állítunk itt össze. — [A] | Türk *tal* 'schwach werden, ohnmächtig werden' (? jellel A. v. GABAIN, Alttürk. Gramm. 337) ~ teleut, altaji, sór, szagáj, kojbal, kacsin, kirgiz, kazáni, kumand, krími *tal* 1. 'ermüden, ermatten, schlaff werden'; 2. 'so matt, schwach werden, dass man wie todt daliegt, in Ohnmacht fallen, die Besinnung verlieren' (RADLOFF, Wb. III, 876—7) ~ karaim *tal* 'erlahmen' (KOWALSKI, Karaimische Texte im Dialekt von Troki 258) | ujugur Kăşyari *talyan an* 'Epilepsie (eszméletlenség)' (BROCKELMANN, Mitteltürkischer Wortschatz): *-gan* ~ *-yan* deverbális névszóképzővel; ez ritkán a türkbén, pl. *bazyān* 'drückend, packend' <: *bas* (GABAIN 71) | tel., sór *talȳāq* 'Fallsucht, Epilepsie [nyavalyatörés, eszméletlenség]' (RADL. III, 891): *-gaq* ~ *-yaq* deverbális névszóképzővel (RAMSTEDT: JSFOU. XXVIII, 3, 16 és ZAJĄCZKOWSKI, Sufiksy imienne i czasownikowe w języku zachodniokaraimskim 83; vö. PAIS, Az uráli és altaji *tap* 'fogni' szócsalád: NyK. XLIX, 301) | alt., tel., szag., kojb., kacs., kirg., kaz. *tałdyr* 1. 'machen dass Jemand die Besinnung verliert, eine Ohnmacht verursachen'; 2. 'müde machen, ermüden, matt machen' (RADL. III, 894) ~ Kăşy. *taltur* 'schlagen bis zur Ohnmacht': *-tir* ~ *-tur*: *-dir* ~ *-dur* műveltető képzővel (J. DENY, Grammaire de la langue turque 368, 371—2; GABAIN 83) | szag. *tałdra sapty* 'er schlug ihn, bis er die Besinnung verliert' (RADL. III, 894): szag., kojb. *sap* 'schlagen' (RADL. IV, 402) | kirg. *tałdyrmaş* 'schwach, kraftlos' (RADL. III, 894): vö. Kăşy. *sarmaş* 'Verwicklung' ~ oszm. *sarmaş* 'verwickelt, umwunden' (RADL. IV, 343) <: oszm., krími *sar* 'einwickeln; aufwickeln' (314); a *-maş* a *-myş* ~ *-muş* stb. deverbális névszóképző: szenvedő igenévképző (DENY 1113) változata (vö. GABAIN, Alttürk. Gramm. 114). — [B] | Kkirg. *tały* 'in Ohnmacht fallen' (RADL. III, 886): *-y* denominális igeképzővel (vö. DENY 537) | *tałyq* kaz. 'müde werden'; 2. kirg. 'dürstig sein [elbágyadni a szomjúságtól]' (RADL. III, 886) ~ csag. *tałiq* 'müde sein, müde werden, krank sein' (887): *-yq* ~ *-ik* denominális igeképzővel (DENY

533—4) | kaz. *taťyqtyr* 'matt machen, müden, schwächen' (RADL. III, 886—7) : a *talıq* ige *-tır* ~ *-dır*: *-dur* ~ *-dür* műveltető képzővel (DENY 368, 371—2; GABAIN 83) | csag. *talqa* 'ermüden, sich abmühen, sich anstrengen' (889) : ? **talıq* névszó + *-a* denominális ige képző : **talıqa* > *talqa* ige. — [C] | Kirg. *taťyqsy* 'müde werden, Ermattung fühlen' (887) | kaz. *täťčyq* 'ermüden, ermatten' (RADL. III, 895) ~ *talčik* 'kissé elfáradni; ein wenig ermüden' (BÁLINT, Kazáni-tatár szótár 109) : nb. *-čiq* ~ *-čik* stb. kicsinyítő képző (DENY 320—3, 634—5) | kaz. *taťčyqtyr* 'müde machen' (RADL. III, 895).

Az [A] jelzésű alcsoport a 'kábultnak, ájultnak, eszméletlennek, fáradtnak lenni' értelmű *tal* igét, továbbá névszói és igei származékait foglalja magában. A [B] alcsoportban egy névszói jellegű **tal* alapszónak igei származékai vannak. A [C] alcsoport tagjai esetében sem az alapszó, sem a képző jellege egyelőre nem világos.

Jelentés tekintetében az [A] alcsoportbeli Kāšyari-féle ujgur *taltur* műveltető meg a szagáj *taltra sapty* kifejezés kíván különös figyelmet azzal, hogy mind a két esetben 'üt, ver' mozzanat járul az 'ájułtság, eszméletlenség' értelemhez.

2. Sór *taťyq* 1. 'Keil'; 2. 'Instrument zum Gerben des Leders' (RADL. III, 886) ~ csuv. *tiłš* 'Hanfbrecher' (PAASONEN, Csuv. szój.): *tal* ~ *tił* alapszóból *-iq* ~ *-ik*: *-iy* ~ *-iy* deverbális névszóképzővel (DENY 560—2; GABAIN 70) csuv. *tiłla* 'Hanf brechen' (PAAS.): *-la* denominális ige képzővel (DENY 528—9) | baskir *talky* (KATARINSKIJ után GOMBOCZ, BTLw. 130) ~ kaz., kirg. *taťyq* 'Instrument zum Gerben des Leders'; 2. 'das Gerben' (RADL. III, 890) ~ kaz. *talki* 'tiló, Hanfbrecher' (BÁLINT 109) | tel. *talku* 'tiló' (VERBICKIJ-től BTLw. 130) ~ szag. *taľy* ~ baraba *taľy* 'Instrument zum Weichmachen des Leders' (RADL. III, 892) : *tal* alapszóból *-qi*, *-qu*, *-yy*, *-yu* stb. deverbális névszóképzővel (DENY 573—5) | kaz. *talki* 'tilol; Hanf brechen' (BÁLINT 109) ~ sór, kaz., alt., tel. *taľy* 1. 'Hanf brechen'; 2. 'das Leder weich reiben, gerben' (RADL. III, 890) : *taľyq* alapszóból *-i* denominális ige képzővel (DENY 537) | *talkis* 'pozdorja; Schäbe, Acheln' (BÁLINT 109) ~ bask. *talkış* 'pozdorja' (PRÖHLE: KSz. V, 265) : *taťiq* alapszóból *-iș* deverbális névszóképzővel (DENY 459—60, 854—5). — GOMBOCZ (BTLw. 130) a mi *tiló* szavunk török megfelelőiül, illetőleg rokonaiul hivatkozik a tőlünk összeállított nyelvelemek legtöbbszörére.¹ A magyar *tiló* előzményéül (BTLw. 130) ócsuvas **tylyy* formát vesz fel.

A török jövevénynek bizonyuló magyar *tiló* szó szempontjából sem érdektelen a török megfelelőnek és rokonságának etimológiai megvilágítása. — Arra már rámutattunk, hogy a *talıq* *-iq* képzős, a *talqi* stb. pedig *-qi* képzős deverbális névszói alakulat. De nem mondtuk meg, hogy miből. Egy *tal* igéből. Ez rendben is volna, ha idézni tudnánk egy megfelelő *tal* igét. Az kellene,

¹ A BTLw. 130 kazáni *taľy* adatai hibák *taľyq* helyett.

hogy az igének 'üt, ver' jelentése legyen. Egy ilyen ige a mostani törökségben — a tölem ismert adatanyag szerint — nincsen. Azonban a régiségre nézve feltehető, sőt kikövetkeztethető. Ez a **tal* ige pedig szerintem nemcsak homonimja a 'kábultnak, ájultnak, eszméletlennek lenni' értelmű — fentebb tárgyalt — *tal* igével, hanem etimológiailag is összefügg vele. De erről csak akkor óhajtok bővebben beszélni, miután a **tal* 'üt, ver' ige — remélem elfogadható — családosításában tovább jutottam.

Csag. *talya* 'scheiden, trennen' (RADL. III, 891): lehet -*a* denominális igeképzős származék **talyy-a* s ebből *talya*. Egy *tal* névszót feltéve (erről alább) számolhatunk azzal is, hogy -*qa* ~ -*ya* denominális igeképzős alakulattal (GABAIN 68) van dolgunk.

A tel. *talqala* 'fein zerstossen' (RADL. III, 890) -*la* denominális igeképzővel (DENY 528—9) alakult egy a **tal* 'üt, ver' igéből való **talqa* névszóhoz;² a *talq*-kal és *talqy*-val rokonértelmű **talqa* elem -*qa* képzős származék lehet (erre nézve vö.: DENY 575. 925—6; NÉMETH GYULA kéziratoss össze-foglalása a török szóképzésről; PAIS. A *karcha* bíró: KCsA. II, 359—60). Lehetséges az is, hogy a *talqala* olyan alakulat, mint a kaz. *tapqala* 'manchmal, öfters finden' (RADL. III, 952): -*q* deverbális igeképző és -*ala* gyakorító képző kapcsolatából (vö.: DENY 380, 567; PAIS, Az uráli és altaji *tap* 'fogni' szócsalád: NyK. XLIX, 300).

Türk *talqan* '(Gersten-)mehl' (GABAIN i. m. Glossar 337) ~ Kāšy. *talqan* 'gestossene und geröstete Gerste' ~ tel., alt., kirg., szoj., kaz. *talqan* 1. 'geröstete kleine, gestossene Gerste'; 2. tel. 'geröstetes Gerstenmehl, Gerstenmehl'; 3. 'ein Gericht aus geröstetem Gerstenmehl und Butter' ~ kaz. *talkan* 'pirított rozs- vagy zabliszt (eledel)' (BÁLINT 109) ~ kirg. *talqan* 'zerstossen, zertrümmert, fein zerteilt' (RADL. III, 889 *talqan* 4. jel.). Hozzájuk még ez: tarancsi *tayī talqan itti* 'er zertrümmerte vollständig den Berg' (RADL. III, 889), amelyben az *itti* a Kāšy. II. *it* 'stossen' ~ alt., tel., sór, leb., szag., azerb., krími, csag. *it* 'fortstossen, schieben' (RADL. I, 1500) ige³ tartozéka. — Az idézett adatokban jelentkező *talqan* alakulat alapszavául egy 'üt, ver, tör' jelentésű *tal* ige vehető fel. A -*qan* (-*yan*) képzős formák elég változatos funkcióban szerepelnek (vö.: DENY 454, 470, 483, 567—9; PAIS: KCsA. II, 364). A *talqan* eredetibb jelentése, amit a kirgizből idéztünk: 'zerstossen, zertrümmert, fein zerteilt'. Ez az értelem ahhoz áll közel, amelyet DENY (454) az alakulat melléknévi használatait közt „participe quasi-passif” megjelöléssel illet. A kirgizben a participium világosan szenvedő jelentésű. Ebből az árpának étellé készítésével kapcsolatban természetesen fejlődhetnek az idézett főnévi jelen-

² Az ilyen alakulásmód lehetőségére vonatkozólag vö. a kar. T. *tabalat* 'erraten' igével kapcsolatban PAIS (Az uráli és altaji *tap* 'fogni' szócsalád: NyK. XLIX, 302).

³ Szerintem számba jöhet, mint a mi R. *it* ~ *üt* igénk török eredetije, ahogy már 1934-ben szóba hoztam (MNY. XXX, 127). A SzófSz.-ban nincs utalás rá. A török igt a középkorban nálunk előforduló olv. *Itemir* ~ *Itemer* személynevek etimológiájával kapcsolatban idézi GOMBÓCZ (MNY. XI, 150).

tések. A tarancsi adatban az *itti* mellett a *talqan* gerundiumként állhat (vö.: DENY 454; NÉMETH, TürkGramm. 91: oszm. *iken*).

A csag. *talqa* 'am Feuer rösten' (RADL. III, 889) elemre nézve azt tehetjük fel, amit az ugyancsak csag. *talqa* esetében: vagy *-a* denominális igeképzős származék *talīq* névszóból, vagy pedig **tal* névszóból való *-qa* denominális igeképzős forma. Jelentéstani tekintetben úgy magyarázható, hogy az árpa darává vagy lisztté törésének mozzanata elmaradt, és csak a pirítás mozzanata értődött az ígéhez.

A csag. *talqan* 'anzünden, in Flammen setzen' (RADL. III, 889): olyanféle *-n* képzős visszaható vagy mediális alakot kereshetünk benne, amilyenek *ut-an-maq* 'avoir honte', *gūgen-mek* 's'offenser', *qisqan-maq* 'être jaloux' (DENY 365; GABAIN 81 is), gyakran az egyszerű ígéhez hasonló jelentéssel (GABAIN). A Kāšyarīnál és más törökségnél (RADL. II, 801–3) meglevő *qys* 'zusammendrücken, zu kurz machen' ígéhez a *qysan* ~ Kāšy. *qysyn* 'geizig sein' mellett ilyen alakulat is tartozik: Kāšy. *qysyan* 'geizig sein' ~ *qysqan* oszm. 'sich verkürzen' — oszm., krími 'beneiden, eifersüchtig sein [megrövidítve érzi magát]' — alt. 'bedauern, geizen, geizig sein' (RADL. II, 808–9; id. DENY is, l. fentebb). Így a képző nemcsak *-n*, illetőleg *-an* lehet, hanem *-qan* ~ *-yan* is, a csag. *talqan* esetében is, ahol a képző *q* eleme deverbális „intensivum” képző (GABAIN 82). A *talqan* 'meggyújt' jelentése valószínűleg 'tüzet üt, tüzet csíhol' jelentésnek⁴ a folytatása.

Kirg. *talqanda* 'in kleine Stücke zerschlagen, zerstossen, fein zerteilen' (RADL. III, 890): az imént tárgyalt *talqan* 'törmelék' alapszóból *-la* > *-da* denominális igeképzővel (vö. DENY 531, 840. § Remarque 2.).

Kāšy. *talqyl* 'fortgestossen werden': *-q* deverbális „intensivum” jelentésű igeképző (GABAIN 82) után *-yl* szenvedő igeképző (DENY 575–6; GABAIN 80).

Kāšy. *talyay* 'Schneesturm': *-qay* ~ *-gaq* ~ *-yaq* ~ *-yay* deverbális névszóképzővel (GABAIN 71). Jelentés tekintetében elég természetes a **tal* 'üt, ver, csap' igenek ilyen jelenségre való alkalmazása, mert hiszen a havas szélvész, a hóvihár valóban *ver* és *csap*. Kāšyarī szerint a hóviharral meg a szívvel (rosszulléttel) kapcsolatban előfordul *talyyr* ~ *talyur* ige is. A *-qir*, illetőleg itt *-yir* ~ *-yur* képző hangutánzókhöz szokott járulni (DENY 544–5; GABAIN 68).

Kāšy. *talyuq* 'Pflock [faék, faszeg], mit dem ein Hammer oder eine Axt am Griff befestigt wird' ~ uig. *talyuq* 'Nagel' (Uigurica III, 47, 9; id. BROCKELMANN): *-quq* ~ *-guq* ~ *-yuq* deverbális névszóképzővel (GABAIN 71; példái között *qazyuq* 'Pflock': *qaz* 'graben'). A *talyuq* bizonyos mértékig alakulás és jelentés szempontjából összevethető a fentebb megbeszéltek 'ék' és

⁴ Kāšy. *čaq* 'Feuer schlagen' és *čaqmaq* 'Feuerstein'. PP.: „Procudere ignem: Tüzel ütni, tsinálni.”

'verőeszköz, tiló' értelmű *talıq* és *talqı* szókkal. Amikor ezt megjegyezzük, utalunk arra, hogy a *tiló*-nak is van é k formájú része. — Kāşy. *talıu* 'Holz, das man zwischen Last und Strick einschiebt, und um das man den Stück wickelt, damit die Last sich nicht verschiebt': -*qı* ~ -*qı* ~ -*gu* ~ -*ıu* deverbális névszóképzővel (DENY 579); a származék többnyire eszköznév (GABAIN 71), ez esetben is. Vö. a magyarban *csaptató* ~ *csaptatı* ~ *csaptatıy* 'szorító pózna vagy rúd (nád-födél nádjának vagy szekérre rakott fának leszorítására)' Csíkból, a Balaton mellékéről, Hetésből (MTsz., én Zalaegerszegről). — Kāşy. *talıyt* 'eine Last befestigen lassen': -*q* deverbális „intensivum” jelentésű igeképző (GABAIN 82) + -*ıt* műveltető képző (DENY 371; GABAIN 83).

Kirg. *taşıyq* 1. 'Brocken, Stückchen'; 2. 'kleine Fleischstückchen, mit denen man den Habicht füttert' (RADL. III, 895): (-*ča*) -*ıı* ~ kirg. -*şı* képzős kicsinyítő (DENY 634—5; GABAIN 60).

3. Türk *tal* 'Zweig' (GABAIN i. m. Gloss. 337) ~ Kāşy. *tal* 'ua.' ~ ujg. *tal* 'Rute, ein junger Baum' (RADL. III, 875) ~ csag., turki, tar. *tal* 1. 'Zweig, Stamm'; 2. 'jeder lange dünne Körper (beim Zählen)' (876) ~ oszm. *dal* 'Zweig' (1633).

Kāşy. *ıbyq* 'Zweig' ~ más török *ıbyq* 'Rute, ein dünner Stock' (RADL. III, 2099—100) és Kāşy. *ıb* 'Zweig'. Az utóbbi BROCKELMANN szerint *ıbyq*-ből rövidítve. Nem! — hanem a *ıap* 'schlagen, abschlagen' ige névszói párjának módosult hangalakban és jelentésben való megőrzője. A *ıbyq* pedig a **ıb* igének -*yq* deverbális névszóképzős származéka.

Kāşy. *buty* 'Zweig abschlagen' | kirg. *buta* 'sich verzweigen' (RADL. IV, 1856) ~ oszm. *buda* 'die Zweige beschneiden' (1858; HEUSER—ŞEVKET, TürkDeutschWb.) ~ alt., tel. *puda* 'sich verzweigen' (RADL. IV, 1381). Mint elég világosan -*y*, illetőleg -*a* denominális igeképzős alakulatok egy 'ág' értelmű **but* ~ **bud* alapszóra vallanak. Arra, hogy az 'ágat csinál: elágazik' meg 'az ágtól megfoszt: az ágat leüti, levágja' azonos vagy rokon alakulattal fejeződik ki, vö. Kāşy. *butaqla* 'die Zweige abschlagen' és *butaqlan* 'sich verzweigen (Baum, Wasser)'. — Olyan *but* szót, amelynek 'ág' volna az értelme, nem tudunk adatolni. Azonban több török nyelvben találunk egy főnevet, amely a felhozott igékből kikövetkeztetett **but* ~ **bud* 'ág' szóval való összevetésre kínálkozik. Mégpedig az ez: türk *but* 'Bein, Fuss' (GABAIN i. m. Gloss. 306) és belőle *butluy* 'mit Beinen versehen' (GABAIN i. m. uo.) ~ oszm. *but* 'Oberschenkel; (Hammel)keule' (HEUSER—ŞEVKET) ~ alt., tel., sór, szag., kojb., kacs., küär., szárt, tar., turki *put* 1. 'Bein'; 2. 'Hinterfüsse der vierfüssigen Tiere (die Vorderfüssen heissen *qot* »der Arm«)' (RADL. IV, 1379) ~ sór, szag., kojb. *put* 'die Weiche' (1380). Úgy vélekedhetünk, hogy a 'Fuss, Bein, Schenkel' jelentésű török *but* összefügg az 'ág' jelentésű **but* ~ **bud* szóval, illetőleg ebből jelentéstani elfejlődéssel jött létre, úgy, hogy a **but* ~ **bud* a maga eredetibb 'ág' jelentésében kihalt. Hogy a 'láb' vagy a 'comb'

értelem-e a korábbi, bajos kétségtelenül eldönteni. Nekem mégis úgy tetszik, hogy a 'láb' előzte meg a másikat, ilyen szemlélet megnyilvánulásaként: 'a törzsből »kiágazó« két végtag'. A „Jóka ördögé”-ből ismert „A légynek sem ártott, mióta kétágú” szólásra vonatkozólag nyilván azoknak — köztük Aranynek — van igazuk, akik így értik: „mióta két lábon járok, mióta élek” (legutóbb NAGY J. BÉLA: MNy. LIII, 479—80). Ha a 'comb' értelem elsőbbsége volna igazolható, az úgy keletkezhett volna, mint ahogy a német *Keule* (*Kugel*) a 'bunkó, bot, rúd, buzogány' jelentéshez vette fel a 'comb, sonka' jelentést. — Türk *butiγ* ~ *budiγ* 'Zweig' (BANG—GABAIN, AnalIndTurfT.) ~ Kášy. *butyq* 'Zweig, Gerte'. Kášy. *butaq* 'Zweig' ~ kun, kirg., krími *butaq* 'Zweig' (RADL. IV, 1857) ~ oszm. *budaq* 'Zweig, Schössling, Weinrebe' (1858) ~ csag. *buday* (1859) ~ turki, tar. *putaq* 'Zweig' (1380) ~ tel., alt., leb., küär. *pudaq* 'Ast, Zweig' (1382). Mind a *butiq* = *budiγ*, mind a *butaq* ~ *budaq* -q ~ -γ deverbális névszóképzős alakulatnak fejthető meg, egy **but* ige származékának. — Van azerb., kkirg. *buta* 'Zweig, Rute' (RADL. IV, 1856) ~ azerb. *buta* 'Strauch' (uo.) ~ azerb. *buta* 'Blumenstrauss, Girlande' (uo.). Ez ugyancsak **but* igéből eredhet: -a névszóképzővel (GABAIN 70). A *but* igei alapszó közvetlen adattal nem mutatható ki, de megvoltát tanúsítja a Kášyari-féle *butan* 1. 'tun als ob man schläge'; 2. 'der Zweige beraubt werden'. Az 1. értelmezés valami „medium” árnyalatnak felelhet meg (vö. GABAIN 81), a 2. pedig reflexivum vagy passivum (uo.). Türk *butarla* 'zerreißen' (GABAIN i. m. Gloss. 306): a -la denominális igeképző leválasztásával maradó *butar*-rész -r eleme aoristosképző, de gyakran igei eredetű melléneveké (GABAIN 79). Ez szintén egy *but* ige egykori megvoltta mellett szól. — Tehát a törökben volt egy 'üt' jelentésű *but* ige, és török nyelvtani vagy nyelvtörténeti alapon az is több mint valószínű, hogy az 'ág' értelemben szereplő *butiq* ~ *budiq*, *butaq* ~ *budaq*, *buta* elemek igei eredetű névszói formák. Gondolom, a valószínűségnek nem csekély mértéke forog fenn a tekintetben, hogy az 'ág' jelentésű szók a jelzett 'üt' jelentésű *but* igeének a származékai, vagy hogy az 'üt' jelentésű *but* ige mellett volt egy vele etimológiailag összefüggő 'ág' jelentésű *but* névszó is.⁵

Vagyis a felhozott analógiákat tekintve is az erősen valószínű nyelvi jelenségek közé sorolhatjuk, hogy a *tal* 'ág, vessző' névszó meg a *tal* 'üt' ige a nomen-verbum viszonyában állnak egymással.

⁵ „Budapest kialakulásának kezdetei” című közleményemben (MNy. L, 508) ezt írom: „Buda város nevének Anonymusból *buduuar*, Albericus szerzetes krónikájából az 1223. évre keltezve *Bodvariam* (accusativus) alakjait ismerjük. Éppen ezeknek a számbavételével tartom legvalószínűbbnek, hogy a név török eredetű, mégpedig az 'ág, csomó, bunkó, tuskó, buta' jelentésű török *but* ~ *bud*, *buta* ~ *buda* közszók személynévi alkalmazása (vö. PAIS: Scripta Hung. I, 85). Egyébként a török szócsaládban kereshetjük *bot* és *buta* közszavainknak, valamint a hagyomány *Botond*-ja nevének az előzményeit. Tehát az abban a korban nem ritka névváltozás esetével van dolgunk: ugyanazt a személyt hol az 'ág stb.' jelentésű közszóból vált *Bud(u)* néven, hol meg az ugyancsak 'ág stb.' jelentésű *Buda* néven emlegették.” — A török jövevény magyar szócsaládról egyszer majd talán bővebben is.

Kaz. *tal* 'fűzfa, rakottya' (BÁLINT 108) ~ ujj., tel., alt. leb., sór, szag., kojb., kacs., küär., kirk., kirk., kaz., tob., karaim *tať* 'Weide (salix)' (RADL. III, 875) ~ csag., turki, tar. *tal* 'Weide' (uo.) ~ kel. nyj.-ok *tať* 'Weidengestrüpp' (uo.). A névszói *tal* nyelvelem 'ág' vagy még inkább 'vessző' jelentéséből ágazott ki a 'fűzfa' jelentés, és lett a *tal* a fűzfa nevévé szinte valamennyi török nyelvben. Ez eléggé érthető, mert hiszen bizonyos kultúrákban — a földrajzi és természetrajzi adottságoknál fogva is — igen jelentős tényező volt a vesszőfonás, elsősorban a fűzfajtáknak fonással való alkalmazása többféle szükségletnek a kielégítésére. Egyébként figyelembe vehető, hogy az ujjurban a *tal* nemcsak 'Rute', hanem 'ein junger Baum' is (l. fentebb).

Nem tudom, nem lehetne-e határozottabban gondolni arra, hogy az evezővel kapcsolatban előforduló régi és népnyelvi *dal*, *dali*, *dallaz* stb. nyelvelemeink (EtSz. I, 1260—1 2. *dal*) is az imént megbeszélt török *tal* ~ *dal* elem átvétele, mégpedig az előző 'ág' értelműé, de nem a 'fűzfa, vessző' értelműé. Tudniillik GOMBOCZ (MNY. III, 155) veti fel az utóbbi lehetőséget, olyan érveléssel, hogy a *dal-evező* a. m. 'gúzs-evező', a *dal-gúzs* meg magyarázó összetétel (SZARVAS: NYR. XVIII, 83), s a *dal* szó az oszmánliból esetleg délszláv közvetítéssel kerülhetett a magyarba.

Alt., tel., sór, kirk. *tať* 'grade, genau' (RADL. III, 876) ~ kirk. *dať* 'gerade in der Mitte' (1632) ~ oszm. *dať* 'grade, glatt, kahl' (1632). Ez a melléknév — határozószó is tagja lehet a tárgyalt szócsaládnak, mégpedig úgy, hogy az 'ág', illetőleg 'ütés—ület' jelentésű *tal* névszóval egyeztethető. — Az etimológiát erősíti, hogy az ugyancsak 'üt' jelentésű török *čať* igének szintén van ilyen jelentésű tartozéka: Kāšy. *čať* 'gerade, genau' ~ oszm. R. *čať* 'genau, gerade' (RADL. III, 1833). Voltaképpen ez a *čať* nomen-verbum nomen ágával azonos. A *tal* és *čať* elemeknek 'egyenes—egyenesen' értelemben való használatához az indítékot az a tárgyi szemlélet szolgáltathatta, hogy a cél felé hatoló személy a közbe eső akadályokat nem kerülgette, hanem á t ü t ö t t e, á t t ö r t e. — A *čať* 'üt—ütés' nomen-verbum szókörébe még más névszói és határozószói nyelvelemek is beletartoznak (egyikük révén a mi *csak* határozószónk is). Ezeknek a fejtegetésébe most nem bocsátkozom bele.

4. Egy további — önmagában mindenesetre összefüggő — török szócsoporthoz veszünk szemügyre: oszm., krími, azerb., kaz., kirk., kar., alt., tel., sór, szag., kojb., kacs. *taťa* 1. 'zerstören, vernichten'; 2. 'zerreißen, abreißen'; 3. 'beißen'; 4. 'rauben, plündern'; 5. kirk. 'kämpfen, zanken, streiten' (vö. RADL. III, 878) ~ oszm. *daťa* 1. 'beißen, stechen'; 2. 'rauben, plündern' (1633) | csag. *taťaq* 'Raub' (880) ~ kaz. *taťau* 'Räuberei, Plünderung' (uo.): -q (> -aq) deverbális névszóképzővel (GABAIN 74) | csag. *taťya* 'Plünderung' (RADL. III, 891): -qa ~ -ya deverbális névszóképzővel **taťaya* (vö. fentebb) > *taťya* | csag. *taťač* 'der Beraubte, der Geplünderte' (RADL. III, 882): a *taťa* igéből -č névszóképzővel (vö. DENY 580) | *taťaš* 1. kaz., kar. T., tel., kumand., csag. 'Zank, Streit'; 2. oszm., krími 'Unruhe, Aufregung,

Anstrengung, Lärm, Sorge' (RADL. III, 884) ~ *talaš* 'querelle': -*iš* ~ -*aš* deverbális névszóképzővel (DENY 459—60, 554—5; GABAIN 75), amely gyakran a kölcsönösség árnyalatát is kifejezi (vö. DENY 541, 1119) ~ kirg., szag. *talas* 'Zank, Streit, Prozess' (RADL. III, 882) | oszm. *talašman* 1. 'zänkisch'; 2. 'wild, grob' (vö. RADL. III, 885) ~ oszm. *datašman* 'zänkisch, der Raufbold' (1634): -*man* nagyító képzővel (DENY 526—7) ~ kun CodCum. (KUUN 285): „*talaschman*: concionator” és „*talischirmen*: litigo”; nb. CAL. 232: „concionator: Prédikátor” ~ kun CodCum. (KUUN 285): „*talasman*: praedo” | türk *talaš*- 'sich gegenseitig bekämpfen' (BANG—GABAIN, AnalInd-Turft.) ~ oszm., tel., alt., leb., sór, kacs., küär., kaz., kumand., kking. *talaš* 1. 'sich prügeln'; 2. 'kämpfen'; 3. 'sich gegenseitig fortreißen, streiten, zanken' (vö. RADL. III, 884) ~ oszm. *dataš* 'sich beissen, einen erbitterten Kampf führen' (1634) ~ kirg., szag. *talas* 1. 'sich prügeln'; 2. 'sich beissen (von Hunden)'; 3. 'sich streiten, sich zanken' (vö. RADL. III, 882) (vele egy címszóban: *talas* 'in grader Richtung gehen'): az -*š* (-*s*) kölcsönösséget és gyakoriságot kifejező deverbális igeképző (DENY 366—8; GABAIN 82) | alt., tel., szag., kojb. *talat* 'zerstört, zerrissen werden, einstürzen' (RADL. III, 882): szenvedő | csag. *talat* 'berauben lassen' (uo.): műveltető.

A fentebbi csoportot az első helyre tett *tala* ige meg a belőle való képződmények alkotják.

Számba veendők itt még az alábbiak: csuv. *tula* 'harap, harapdál, marcangol': *tulaš* 'ua. recipr.': *tulat* 'ua. caus.' (PAASONEN: NyK. XXXVIII, 172) — tar. *tuła* 'schlagen, prügeln, peitschen (Pferde)' (RADL. III, 1467). — A csuvas és tarancsi nyelvelemeket a törökség többi ágában jelentkező *tala* ige változatának tekinthetjük. — Ami a *tala*:*tula* hangviszonyt illeti, az *a*:*u* megfelelés korántsem egyedül álló a törökben. „A *gyula* és a *kündüh*” című cikkemben (MNY. XXVII, 170—1) mutattam rá arra, hogy a 'Fackel; Licht' jelentésű török *jula* vagy *j-la* egy *jal* ~ *jyl* 'fénylő, csillogó; láng' jelentésű alapszó rokonságába iktatható bele.

Két türk adat: *talī* [ä ?] 'rauben' és *talīm* [ä ?] 'Raub, Kampf' (GABAIN i. m. Gloss. 337). Amennyiben az alakok hitelesíthetők volnának, akkor bennük egy *talī* igével és ennek -(*i*)*m* nomen actionis vagy nomen acti képzős származékával (DENY 550—3; GABAIN 72) volna dolgunk; GABAIN (i. h.) példái közül az egyik éppen *talīm*, de 'Beute' értelmezéssel.

Az -*a*:*-e*, valamint az -*i*:*-i* és -*u*:*-ü* denominális igeképzőkként vannak számon tartva a török grammatikákban (vö.: DENY 537—8; GABAIN 66; NÉMETH, TürkGramm. 93). — Azonban meggondolni való, hogy DENY (537)

$\frac{-e-}{-a-}$ vagy $\frac{-i-}{-i-}$ képzők tárgyalása során a 847. pontban ezt írja: „Il existe des bases verbales dissyllabiques terminées par une voyelle, c'est-à-dire étant du même type que les dérivés étudiés au paragraphe précédent [-*e* ~ -*a*- vagy -*i*- ~ -*i*- képzővel névszóból alakult igék], mais dont il est difficile de

dire, dans l'état actuel des études turques, si leur deuxième voyelle appartient à la racine ou si elle est un suffixe de dérivation." Az ehhez felhozott két példa: *bari-maq* 'garder, conserver'; *taši-maq* 'porter'. Hogy ezek esetében voltaképpen mi az igető végén levő magánhangzó: volt-e valaha képzői funkciója, vagy pedig pusztán hangelem volt-e, azzal most nem foglalkozunk. Ellenben a *tala*: *tula* és *talī* igék második szótagjabeli magánhangzó mivoltának a felderítésére rátérünk.

Gondolom, elég meggyőző módon világítottuk meg, hogy volt a törökben egy 'darabka, morzsa, falat — ág' jelentésű *tal* főnév. Az előbb összefogott szócsalád alapszavául szolgáló *tala* ~ *dala* vagy *tula*, továbbá *talī* igéket megfejthetjük egy 'darabka, törmelék, falat' jelentésű névszóhoz tartozó *-a*, illetőleg *-i* képzős igének. — Azonban hogy az *-a*: *-e* vagy *-i*: *-i* csak denominális igeképző lehetett volna egyszer s mindenkorra, azt korántsem látom elintézettnak. Hogy a deverbális és denominális képzők között éles, áthatolatlan határ lett volna a hajdani törökben, nem hihetjük, mint ahogy éppen az ellenkezőjét tapasztaljuk a korai, de még a mostani finnugorságban is. Az elkülönülés kétségtelenül hasonlíthatatlanul nagyobb mértékű, előre haladottabb a törökben, mint a finnugorban. Azonban ezen a téren is helytelen volna a nem nagyon távoli múltba vagy mostanra kialakult grammatika szabványaihoz igazodva megítélni a nyelvtörténet tényeit és lehetőségeit, illetőleg a korábbi fejlődési fokozatokból későbbi nyelvallapotokba elszármazott maradványokat. — Mit akarok ezzel mondani? Azt, hogy elképzelhetőnek vélem a *tala* ~ *tula* és *talī* igéket mint az igei funkciójú *tal*: *tul* alapszóból való igei származékokat is, s így az *-a*: *-e* vagy *-i*: *-i* és *-u*: *-ü* suffixumokat mint deverbális igeképzőket is. Ezért megokoltnak látnám, ha ilyen távlatból igyekeznénk megközelíteni azokat az eseteket is, amelyek DEXY 848. és 849. pontjaiban kerülnek szóba.

A *tal* nomen-verbum és a *tala* ~ *tula* vagy *talī* igék, illetőleg tartozékaik összefüggésére vonatkozó nézetünk megszilárdítása végett még néhány jelentéstani észrevételt is kívánunk tenni, anélkül, hogy kimeríteni törekednénk a lehetőségeket. — Az 'üt, ver' jelentésből induljunk ki, amelyet egyébként a tarancsiból idézhető *tula* 'schlagen, prügeln, peitschen (Pferde)' világosan megőrzött, amely azonban más adatoknak 'sich prügeln' értelmezéséből szintén kikövetkeztethető. — A 'harap, mar' és 'szúr' jelentéshez analógia a török *çağ* 'mit einem kurzen Schläge schlagen'; 2. 'auf einmal zufassen, beissen, stechen'; 'stb.' (RADL. III, 1832). — A 'rabol, fosztogat' értelem bizonyára a 'hirtelen megtámad, rajta üt' előzményt váltotta fel, ami a magyar *meg-üt* igekötős alakulattal kapcsolatban a régi nyelvben közönséges (NySz. *meg-üt* 3. jel) és a *rá-üt*-höz társulva is előfordul (NySz.). — A 'sich prügeln: verekedik' jelentés folytatásai 'harecol, viaskodik (vö. magyar *ütközik, meg-ütközik, ütközet*: NySz.) — veszekedik, civakodik. viszálykodik, vitatkozik'. A csallóközi *vergődik* 'tusakodik, tépelődik (kül. egyezkedésnél, alkudozásnál)' (MTsz.) adat azt mutatja, hogy a mi *ver* igénk eme gyakorító visszahatójának

is fejlődött a törökségben tapasztalt jelentése. — Itt említhető a csag. *talac* 'schiefaugig' (RADL. III, 882). Ez a 'ferde szemmel néző' vagy 'kancsal' jelentésű szó — mint a fentebb szóba hozott *talac* 'der Beraubte, der Geplünderte' is — a *tala* igéhez tartozhatik, azonban még eredetibb 'üt' jelentése fonalán, azaz ilyen korábbi értelme tehető fel: 'félre ütött → ferde'. Az sem ütközik azonban nehézségbe, hogy a *tal* 'üt' ige közvetlen származékát lássuk benne.

Talán itt jelezhetjük azt a sejtelmünket, hogy a magyar *dul* ige (melléknévi igenévben 1358: *Dulow*-), amiről az a vélemény (EtSz. és SzófSz.), hogy ismeretlen eredetű, a török *tul* ~ *dul* 'üt' igére visszavezethető jövevény.

5. Lássuk, belefoglalhatók-e egy etimológia körébe az eddig tárgyalt szócsoportok.

Egy negatívnak látszó mozzanat, hogy az [A] alatt adatolt *tal* 'kábultnak, ájultnak, eszméletlennek lenni' ige nem átható jelentésű. — A török nyelvek történetében is bizonyára volt és soká elhúzódhatott az idő, amelyben az igeik jórésze átható és nem átható egyszerre, amint a németben jelentékeny hányadukban most is azok, vagy a régibb és újabb magyarban szintén elég gyakran tapasztaljuk. Így például: R. „*mül* valamit: praeterit”: „*mül(ik)* tőlem, rajta stb., az idő” | „*ér* valamit: tangit — pervenit — valet”: „*ér* valahová: pervenit” vagy „*érik* valami” | „*jár* valamihez”: „*jár* valamit” | „*hat* (megy) valahová”: „*hat* (tud) valamit” (vö. PAIS, A *hat* ige és a *-hat*, *-het* képző: MNy. XLI, 19–20) | „*tör* valamit”: „*tör* valahová” vagy „*tör(ik)* valami”. — A törökből ilyen állapot emléket idézi DENY, amikor (561 jegyz.) ezt írja: „Le verbe *bit-mek*, qui est tantôt transitif (en osmanli ancien, avec le sens de «écrire»), tantôt intransitif («finir, prendre fin»), a donné le dérivé *bit-ik*, qui est tantôt passif (en osmanli ancien, avec le sens de «écrit»), tantôt actif «qui a pris fin».” — Így élhetett a török *tal* ige, azaz *tal* nomen-verbum is egyfelől átható 'üt. ver', illetőleg 'ütés, verés', másfelől nem átható: visszaható 'ütődik, verődik', illetőleg 'ütődés, verődés' értelemben.

A 'kábultság, ájultság, fáradtság' kifejezőskörébe vágó nyelvelemek közül a [B] alá beosztott *tali*, *talıq* és (valószínűleg) *talqa* igeik — mint jeleztük — denominális származékok, s úgy magyarázhatók, hogy volt a törökség egyes ágaiban egy 'kábultság stb.' értelmű *tal* névszó is, amelynek a lelki vonatkozású jelentése egy *'ütődés, verődés' jelentésből változhatott el.

6. A fentebbi összeállításokba foglalt nyelvelemekhez fűződő alábbi szóalkotástani lehetőségekre gondolhatunk még.

Az egyik ez: **taltıš* vagy **taltuš* vagy esetleg **taltaš*: benne a *-t* (ritkán előtte kötőhangzóval) műveltető képző (DENY 369; GABAIN 83), s ami követi, az az *(-š)* *-ıš* ~ *-iš*: *-uš* ~ *-üš*: *-aš* ~ *-eš* deverbális névszóképző vagy igenévképző (DENY 459–60, 554–5, 1119; GABAIN 75).

„La forme en *-(y)ıš* est employée tantôt comme nom verbal de sens abstrait (ex. *baq-ıš* »regard«, *al-ıš ver-ıš* »commerce«), tantôt comme nom

d'action." — írja DENY (460). Azonban: „A la différence du suffixe *-me*, le suffix *-(y)iş* très rarement employé dans un sens nettement spécialisé ou concret: *bul-uş* ou *bul-gu* »esprit inventif, intelligence rapide«; osm. anc. *bil-iş* (synonyme de *bil-dik*) »connu, familier«... *saj-iş* »nombre«; *ej-iş* »limaille«” — olvassuk DENYNél (555). — DENYnek ezt a megjegyzését és kapcsolatos példáit lényegesnek tartom a képzővel alakult származékok funkciójának a megítélésében, azonban azt a gyanúmat fejezem ki, hogy nem is lehetnek olyan nagyon ritkák a leszármaztatható konkrét értelmű szók. A különböző török nyelvekben bizonyára számos efféle nyelvelem akad, csak keresni kell őket. Kapásból utalok egyre: Kāşyaritól adatolt *çigil uluş* 1. 'Dorf'; 2. Balasayun, Arju: 'Landschaft' ~ ujj., kar. L. *ulus* 'Volk' (RADL. I, 1697—8) ~ tel., alt., kun, ujj., oszm., azerb., kar. T. *ulus* 'Volk' ~ oszm. *ulus* 'die Vereinigung mehrerer grosser Volkstämme' (1696—7). Összefügg a Kāşy. *ula-maq* 'verbinden, vereinigen' (vö. RADL. I, 1676) szóval. — Figyelmet érdemel, hogy az előbbi példák között cselekvő és szenvedő értelműek egyaránt vannak. Cselekvő a *buluş* 'találékony'. Szenvedők: *biliş*, amely fent-idézett értelmében összevethető a magyar *ismerős* alakulattal; *sayıs* 'ami meg van számolva'; *ej-iş* 'reszelék'. — Azonban rá tudunk mutatni arra is, hogy egyes esetekben cselekvő és szenvedő a jelentés. Íme: Kāşy. *biliş* 'Wissen' mellett 'kundig', azaz 'tudós' az előbb említett 'ismerős'-sel szemben; tehát hasonlóan, mint *buluş*. Vagy: oszm. *âjis* 'Feile' (RADL. I, 725), azaz 'reszelő' a fentebb közölt 'reszelék' ellenében.

A tárgyalt szócsalád körében feltehető másik alakulat **taltıryan* vagy **talturyan*. Ez nem volna más, mint a *taltır* vagy *taltur* „műveltető” igének *-qan* ~ *-yan* képzős igeneve. A *-qan* ~ *-yan* igenév-, illetőleg névszóképzővel foglalkoztunk már. DENY (469—70) az alakot mint igenevet így nevezi meg: „participe présent-passé”. Különben ugyanő (454) — előbb láttuk — jelzi, hogy a funkciói között van a „participe normal”, de van „participe quasi-passif” is.

Ami a causativ: műveltető képzős alakok jelentését illeti, DENY (371—2) figyelmeztet arra, hogy azok kifejezhetik a műveltetésen—tétetésen kívül a szándéktalanul okozott, sőt csupán csak túrt, meg nem akadályozott cselekvéseket is. Azonkívül olyan észrevételt is tesz, hogy a *-t* vagy *-dır* képzős alakulatnak nagy ritkán intransitiv jelentése is lehet; így *seyir-t* 'hâter le pas, courir en sautillant': oszm. *sājir* 'hüpfen (ein wenig)' (RADL. IV, 450) vagy *saldır* 'se jeter, se précipiter' ~ oszm. *saldır* 'sich auf etwas werfen' (RADL. IV, 371): török *sal* 'legen, hinlegen; aufstellen, errichten' (uo.). — Azt hiszem, a török *-t* és *-tır* stb. — úgynevezett és általában úgy is alkalmazott — „causativ” képzőkkel kapcsolatban számításba jöhet valami intenzitásfokozó, nagyító, nyomatékosító jelentésmozzanat is.

Eszerint egy **taltış* vagy **taltuş* általában így volna értelmezhető: a) a *tal* 'üt, ver' ígéhez: a) 'üttetés, veretés' vagy β) 'ütés, verés'; b) a *tal*

'kábul' igéhez : a) 'kábitás vagy β) 'kábulás'. Azonban felvehetők ilyen értelmezések is a konkrétság irányában : a) a *tal* 'üt, ver' igéhez : a) csel. 'üttető, verető' — szenv. 'üttetett, veretett' — vagy β) csel. 'ütő, verő' — szenv. 'ütött, vert'; b) a *tal* 'kábul' igéhez : a) 'kábitó' vagy β) 'kábuló, kábult'. — Számba veendő még, hogy a **taltış* ~ **taltuŝ* a kölcsönösség kifejezője is lehet, tehát egyebek közt 'verekedés' vagy 'verekedő' (vö. fentebb a *talaŝ* névszóval és igével kapcsolatban).

A **taltıryan* ~ **talturyan* alakulat értelmezéseiként pedig ezekre gondolhatunk : a) a *tal* 'üt, ver' igéhez : a) 'üttető, verető' — 'üttetett, veretett'; b) a *tal* 'kábul' igéhez : a) 'kábitó' vagy 'kábuló, kábult'.

A török **taltıryan* ~ **talturyan* ugyanolyan deverbális képzővel alakult, mint aminővel *boszorkány* szavunk feltehető török eredetije : *basırqan* ~ *basurqan*. — Az EtSz. (I, 499) szerint : a *-qan* ~ *-yan* képzőt a török *bas* 'drücken, treten' igeének *basır* „causativuma” veszi magához. Az oszmánli *basyr*- jelentése : 'faire presser, fouler ; éteindre l'incendie ; dominer, vaincre ; arrêter (le gibier) ; forcer, contraindre ; couvrir, faire couvrir' (BARB. DE MEYN.); a turkomán *basyr*-é : 'zerdrücken, zertreten, zusammenpressen' (BUDAG.); a csuvas *pyzâr* ~ *pyzar*-é : 'drücken' (ZOL., PAAS.). A köztörök *bas* ~ csuvas *pyŝ* 'drücken, treten' másik : *-tır* képzős „causativ” származéka : oszm., kaz. *bastyr* ~ bask. *bastır* ~ alt. *pastır* 'ua.' (EtSz. I, 500). A törökből (csuvasból) ment át a votjákba a *busturgan* 'házi manó, kobold, mely álm idején megnyomkodja az embereket, annak pedig, akit szeret, összekuszálja a haját és szakállát' (EtSz. I, 500).⁶

A magyar *boszorkány* szó eredetének és török előzményeinek, illetőleg kapcsolatainak a kérdését igen behatóan megvizsgálta LIGETI LAJOS (MNY. XLIII, 10—7). Afganisztáni török : özbeg gyűjtéséből is érdekes adatokat közöl vele összefüggésben. Különösen fontos az özbeg *basıryan* elem, amely egyaránt él 'női boszorkány' és 'rossz álmot lát' értelemben. LIGETI nézete szerint a *-yan* végű nomen-verbum úgy jött létre, hogy a *-yan* deverbális névszóképzős alakulat igei funkcióra váltott az özbegen kívül az oszmánliban és csagatájban is. Magyarázatot kapunk a *boszorkány*-beli *k* hangra nézve is. „Jelentéstani szempontból teljesen világos, hogy a *basıryan*, *basıryan* (**basırqan*) eredetileg a. m. 'nyomó ; ami nyom : lidércnyomás, aki nyom : lidérc'. Ez utóbbiból fejlődhetett ki, s szerintünk ki is fejlődött már a törökben a 'lidérc'-ből az 'ártószellem → boszorkány' jelentés-sor. A török alapszó eddig közölt származékai közt valóban megtaláljuk a 'lidércnyomás'-t (*basqan*, *basan*, *basqun*), a 'boszorkány'-t (*basıryan*; ehhez csatolhatom az afganisztáni

⁶ DENY (536—6) *-[i]rga-*, *-[i]rgan-*, *-[i]rgin-* képzőket vesz fel, így például a „*bas-ırgan-maq* »avoir un cauchemar«, de *bas-maq* »s'abattre, peser sur quelqu'un en parlant d'un cauchemar (*ağırlıq*)»” esetében is. Hogy a *basırgan*-féle passivumokban vagy a *basırqan* ~ *basırgan*-féle igenevekben a képzőegyütteseket mi módon tagoljuk szét, nem különösebben lényeges.

özbeg nyelv Dörmán törzsének *bāḏlāqqan* szavát), a 'lidérc'-et (*baslāq*, ehhez : laqai *baslāqqan*).” (I. h. 16.) A közlemény így fejeződik be : „De a magyar szó régi jelentése is elég gazdag : 'lemur' (CALEPINUS 1590.) ; 'strix, incubus, lamia, venefica' (MA. 1621.) ; 'venefica, saga' (PP.). Minden okunk megvan tehát arra, hogy a törökből átkerült szónak az eredetileg feltett 'lidérc'-en kívül 'boszorkány, varázsló, gonosz szellem' jelentéseket is tulajdonítsunk. — Igen fontos volna a kérdés néprajzi vonatkozásait tüzetesebben megvizsgálni, mégpedig magyar és török oldalon egyaránt. Magyar oldalról igen szépen világosította meg a *boszorkány* néprajzi hátterét SOLYMOSSY SÁNDOR : A magyarság néprajza IV, 443—5. A lidércekről (bolygótűz, vérszipoly, kincseket hozó fajta), sajnos, csak éppen megemlékezett (445), azonban mit sem szólt az előbbivel való összefüggésekről, amire pedig a magyar nyelvi anyag is feljogosította volna, nem is beszélve a török adatokról.” (I. h. 17.)

A *basır*, *bastır* és származékaik jelentéseinek figyelembe vételével a valószínűség mérlegének nyelve a *taltış* ~ *taltuș* és *taltıryan* ~ *talturyan* elemekkel kapcsolatban is inkább arra felé billenhet, hogy nem műveltetés az értelmük. Ekképpen aztán ilyen jelentéseiket vehetjük fel : 'ütő, verő' — 'ütött, vert' vagy 'kábultra, ájultra ütő, verő' — 'kábultra, ájultra ütött, vert'.

*

Török nyelvi oldalról idáig juthatunk el.

II.

A MAGYAR ANYAG

1. A) A *táltos* szó adataiból :

Az OkISz. a következő adatokat közli a *táltos*-ra : 1424 : „Thoma *Thalthos*”; 1466 : „Petro *Thaltos*”; 1484 : „Valentini *Talthos*”; 1516 : „Petrus *Thalthos*”; 1544 : „Blasii *Thalthos*”.

1439. augusztus 19-én kelt jegyzőkönyv szól arról a tárgyalásról, amely Marchiai Jakab előtt folyt le egy a szerémségi „Kamanch” (Kamenic) városában történt eretnek-kiszabadító zendülés ügyében.¹ A zendülés vezetője Bálint szabó ; az egyik kiszabadított „quidam Valentinus sacerdos pro tunc plebanus de Bechen hereticus convictus”, vagyis bizonyára az az (Ujlaki) Bálint mester, belcsényi plébános, akit elég valószínű nyomok alapján Huszita Bibliánk egyik fordítójának tarthatunk (vö. ÓMOLv. 248—9) .A vádló tanúk

¹ Közli EUSEBIUS FERMENTŽIN, Acta Bosnae : MonHistSlavMerid. XXIII. Zagrabiae, 1892. 173—4.

egyike „Clemens *That(o)s*”.² Első adat az *l*-je vesztett *tátos* vagy *tátus* alakra. A jegyzőkönyv írója „Mathias Georgii de Debrechen notarius imperialis”. Valószínű, hogy ő a családnevet a maga ejtette formában jegyezte fel és nem a kamanciaktól használt alakban. Így az adat nem mond ellene annak, hogy a szerémségi íróknak tulajdonítható Bécsi Kódexben — mint majd mindjárt látjuk — *taltos*- van.

BécsiK. 119 : „ParanLola kèdeg kiral hog egbè hiuattatnanac az oltaron nezoc es a' *taltosoc*³ a' gonoz teuoc es a' caldeosoc hog kiralnac megiententene 9 almaid : Praecepit autem rex, ut convocarentur arioli et m a g i, et malefici et Chaldaei...” | uo. 122 : „A' titkot mellèt kiral kèrd bõlLèc *taltosoc* es oltaron nezoc nem ièlenthètic meg kiralnac : Mysterium, quod rex interrogat, sapientes, m a g i, arioli et aruspices nequeunt indicare regi.”

ÉrsK. 42 : „Es erodes órwle rayta reme(n)wen valami Ielenseget ó twle latny Mert tegedeth alyt wala *taltosnak* lenny...” (Vö. Lukács 23 : 8. MünchK. 164.)

A NySz.-ban későbből ezek az adatok találhatóak még : Balásfi : Csepregi Iskola. 1616.: „Lutherben mint egy természetté vált az hűt és vallásbeli *tátosság*”. — „Cantio alia de mulieribus” 1666.: [Mielőtt az asszony részegeskedésre tért volna:] „Mint a z *tátosok*, u g y m e g v i v á n a k,⁴ | nem régen Urával vonyakodának | efféle dolgá ért harczolódának mind | az egész éjjel harcot tartának.” (A Szencsei-daloskönyvből: Mgtud. Int. kiad. 51⁵). — Faludi : Nemes Ember : „Fegyvereknek tovább nyújtózik nyelve hogysen pallosa, sebesebb mintsem *tátos paripája*”.

MA. 1604., 1621., PP. 1708., PPB. 1767.: „*Tátos*: Proteus, Vertumnus, Magus, Praestigiator. (ein Leutverblender, Gaukler.)” — SzD.²: „*Tátos*: változó, tündér. *Tátos*-ló, v. gyermek. Lásd, Alakos.” — KRESZN. „*TÁT*” alatt veszi fel a *tátos*-t és MA., Pázmány, Szirmai, SzD., Faludi a forrásai ; feltűnő, hogy saját tudomását nem említi.

SÁNDOR ISTVÁN, Toldalék : „*Táltos*. R. Sapiens, Doctus, Magus. Bát. *Táltosok*. R. Druides, Druidae, Magi. A' régi pogány Magyarok bõltseik 's papjaik.” — Tzs.: „*Táltos*: der Priester der alten heidnischen Ungern.”

PÁLÓCZI HORVÁTH ÁDÁM gyűjtéséből : „Ebanyátul lettél, Kókényfán termettél, *Tátos* Lucza napján Éjféiben termettél” (HORVÁTH JÁNOS, A m. ir. népiesség 89 : az ő figyelmeztetése nyomán — orvul).

² Kamanc város lakossága magyar nyelvűségének bizonyítékául négy más névvel együtt „*Tátos Kelemen*” formában hivatkozik rá KARDOS TIBOR „A Huszita Biblia keletkezése” című tanulmányában (MNYTK. 82. sz. 34 ; ez hívta fel a figyelmemet). — KARDOS szerint az egyik név : „*Sajó György*”. A forrásközlésben : „Gregorius *S hayw* dictus”: az *S* és *h* közt némi hézaggal. Nézetem szerint ennek a Gergelynek a „dictus”-a és még nem a családneve *Sárhajú* a m. 'sárga hajú', amire több XIV–XVII. századi adatot közöl az OklSz.

³ Ezt a NySz. „MünchK. 119” utalással hibásan újra fölveszi.

⁴ Én emeltem ki.

⁵ A NySz. hiányosan és hibásan közli.

A Tsz. ezt tudja: „*Tátus*, tündér, rémkép a' mesék' országából, garabonczás diák. Balaton melléki szó. Horváth Zsigmond. Az ősi magyaroknak még pogány hitőkben illyek voltak a' papok, a' tudákosok: ezeket nevezték *táltosok*-nak; ... Pápa vidéki. Matics Imre.”

CzF. „*tátos* v. *táltos*” címszavában l. a BécsiK., 2. MA., 3. SzD. és Faludi adataira hivatkozik. 4. alatt a Tsz.-ból a HORVÁTH ZSIGMOND-féle közlést idézi, és ezt teszi hozzá: „Ami ezután jön: »Az ősi magyaroknak még pogány hitőkben illyek voltak a papok stb. (Matics)« csak vélemény.” Ebben körülbelül igaza van, de — mint láttuk — ezt a „vélemény”-t SÁNDOR ISTVÁNTól veszi át a Tsz. CzF. 5. alatt népmesei mozzanatokkal világítja meg a *táltos* mivoltát. 6. alatt meg ezt írja: „Átv. ért. képes kifejezéssel jelent a nép nyelvében tüzes vériü, szilaj, sebes nyargalású paripát, milyen a néphit szerint a *tátos* ló.”⁶

A MTsz. a következő anyagról ad számot: 1. Nógrád megye Ságújfalu, Szeged: *tátus* 'bűbájos': „Szent István kirá *tátus* vót.” ~ 2. Balaton mell. (Tsz.), Csongrád megye Mindszent: *tátas* vagy *tátos* 'garabonczás diák' ~ 3. Szabadka: *tátos* 'nagyon jó fölfogású gyerek' ~ 4. Szabadka: *tátos* 'hirtelen haragú ember' ~ 5. Somogy megye Lábod: *táltos*: *tátos*: *tátus* 'munkában telhetetlen, haszonleső ember, aki mindent magának akarna elkaparítani'. A címszó alatt külön tétel: Kiskunhalas: *tátos-szél* 'szélvész, orkán'. Szeged: *tátos* 1. 'nagy tudományú bűbájos'; 2. 'a mesék beszélő, mindentudó lova'; 3. 'rozzant gebe' (tréf.); utána bő néprajzi tájékoztató (SzegSz.). — Szamoshat: *tátos* 1. 'mindentudó csodaember'; 2. 'a mesék csodaparipája'; a néprajzi háttér bőséges adalékokkal van megvilágítva (SzamSz.). — Ormányság: *tátos* 'nagyevő, girhes, szélesebb járású, mesebeli ló'; leginkább ebben a szólásban: *Őznek, mint a tátos* (OrmSz.). — A CsángóSz.-ban nincs meg.

Persze ezt az anyagot főképpen az újabb néprajzi gyűjtések adatai szorított megszorítottják a nyelvészeti tekintetben igen lényeges tárgyi vagy jelentéstani mozzanatok megismertetése irányában.

1. B) Ami a szó történetét illeti, előhozakodhatunk egy az 1424-i tulajdonnévnel és a BécsiK.-belieknel több mint kétszáz évvel korábbi adattal. Ezt az 1211-i tihanyi összeírás következő részlete tartalmazza: „In Fuzegy vdornicij... filii *Wros*, *Tholtus* cum filio suo Waasard, cum fratre suo Calud” (PRT. X, 512).⁷ Hogy a benne látható *Tholtus* valóban a *táltos*-sal egyeztetendő, azt megerősíti az illető személy apjának *Wros* neve. Ugyanis az adatban olyan gyakori esettel van dolgunk, amikor az együtt előforduló két vagy több személynév a közöttük felismerhető — itt jelentéstani vagy tárgyi — vonatkozásmozzanathoz fogva egymást világítja meg. A *Wros* olv. *Uros* itt a. m. *orvos*, mégpedig a szónak a régi és a népnyelvből ismeretes *v* nélküli *uros* alak-

⁶ CzF. etimologizálását ezúttal mellőzzük.

⁷ ERDÉLYI (PRT. X, 410; vö. mutató is) szerint: „*Oros* fiai *Taltos* a fiával Vásárdal és öccsével Káloddal”.

jában. A *v* nélküli alakról és a szóval kapcsolatban felvethető etimológiai lehetőségéről majd lentebb mondunk egyet-mást.

1. C) Az 1211-ből fennmaradt *Toltus* olvasatú forma előzményeül joggal következtetünk ki *Táltus*-t, minthogy az *á*-nak *o*-vá zárulását a szótagban őt követő *l* is előmozdíthatta. — Azonban nem ez az *o*-zó forma folytatódott, illetőleg fejlődött, hanem a *táltus* ~ *taltus*. A második szótagbeli *u* megőrződött egyes tájszólásokban: *tátus* a somogyi Lábodról és a nógrádi Ságújfaluról (MTsz.). Az *á* ~ *a*-zó alakból vált a *táltos* > *tátos* és ebből a Balaton mellékéről ismert *tátas* (Tsz. után MTsz.). Az *l* eltűnése az *ált* > *át*, *által* > *átal* esete.

2. Szélre, mégpedig erős szélre vonatkoztatva jelenik meg — 1874-től közölve — a *tátorján* szó, sajnos, kevés számú adatban, s ezek egy része sem helyhez rögzített. — Hódmezővásárhelyi közlés: „Megvítak a *tátosok*. (A nép hiedelme azt tartja, hogy a nagy szelet a *tátosok* egymás közti vívása idézi elő; innen van talán a rendkívül nagy szélnek sajátos epithetona: *tátorján* szél. — A közmondást leginkább akkor használják, midőn két nő hevesen összevész egymással.)” (TÖRÖK KÁROLY: Nyr. III, 86.) A hely nincs jelezve: „*tátorján*: szélvész” (Nyr. XII, 528; hiteles?). A közlő egy öreg (hová való?) pásztorembertől több ízben hallotta nagy viharokról, szelekről használva: „De nagy *tátorján*. Ugyancsak nagy *tátorján* támad. Ez a nagy *tátorján* hoz valamit (t. i. havat, esőt). Ez a szörnyű *tátorján* esőt hajt.” (VARGA IMRE: Nyr. XIII, 286.) Kecskemétről: „*tátorján*: fergeteg, orkán” (DEÁK BÉLA: Nyr. XIX, 46). Ezekhez a MTsz.-ban többlet a Csongrád megyei Mindszentről: „A *tátos* ott járt, azért vannak most azok a *tátorjanszelek*.”⁸ LAMBRECHT KÁLMÁN „A magyar szélmalom” című tanulmányában ezzel járul hozzá az előbbiekhöz: „*Tátorjános szél* — Kiskunság, Szeged, Halas — viharos szél.” (Vö. MNy. VII, 466.)

Hogy egy magyar *tátorján* alakú szó *táltorján*-ból változhatott el, fölösleges külön bizonyítani.

III.

A MAGYAR ÉS TÖRÖK ELEMÉK VISZONYÍTÁSA

1. Eddigi vizsgálódásaink foglalata az, hogy megszervezni próbáltunk egy elég népes török szócsaládot, a magyarból pedig két szóra irányítottuk rá a figyelmet: a *táltos*-ra meg a *tátorján*-ra. — Az a kérdés mármost, hogy a török elemcsoport és a magyar nyelvelemek összekapcsolása lehetséges-e és miképpen.

A kérdés ide s tova negyed százada érdekelt és meglehetősen behatóan foglalkoztatott is. Ennek nyilvánosság előtti nyoma az 1934-i Magyar Nyelv-

⁸ SZINNYEI (Nyr. XXIX, 182) helyreigazítja azt a megjegyzést (Nyr. XXIX, 137), hogy a MTsz. a *tátorján* szónál utal a *tátos-szél* összetételre, de az nincsen meg a szótárban: megvan *táltos* főszó alatt mint kiskunhalasi adat.

nek alábbi levélszekrény-közleménye (XXX, 192): „A török *tal* 'ermüden, ermatten' és 'in Ohnmacht fallen, die Besinnung verlieren' ige *talt* műveltetőjének -*yš* vagy -*uš* képzős nomenje van meg *táltos* szavunkban, az ige *taltyr* műveltetőjének -*yan* képzős nomenjével pedig a szélnévben szereplő magyar *tátorján* függ össze.”

A SzófSz. így nyilatkozik a *táltos* szóról: „bizonyt. er.; fgr. — vö. f. *taítaa* 'tud, ért' — és mongol egyeztetései nem fogadhatók el, de tüzetesebb vizsgálatot érdemel az a származtatása, mely a török *talt-* 'önkívületbe ejt' igeinek -*yš* képzős alakjában keresi a m. szó őseit (Nyr. 42: 436; MNy. 30: 192).”¹

A SzófSz. egyik utalása SIMONYI „Karácsonyi cikk” című közleményének arra a részére vonatkozik, amely a magyar vallási kifejezések, ünnepek nevét tárgyalva ezt írja: „A varázslót jelentő *táltos* s a *táltos* paripa, *tátos* ló nevét rokonították a finn *taítaa* 'tudni, érteni', *taिताja* 'mester', s másfelől a mongol *dalda*, *daldu* 'titkos, titokszerű' szókkal.”

A másik utalás az én levélszekrénybeli apróságomnak szól. Örültem és örülök, hogy BÁRCZI megérezte, hogy az ott felbukkantott ötletből lehet valami. Kíváncsi vagyok, hogy a SzófSz. — reméljük, hamarosan elkövetkező — 2. kiadásában milyen fogadtatásban lesz része az egykor közölt ötlet jelenlegi terjengős kifejtésének.

2. A török szócsalád elfogadható tagjaiul kikövetkeztettünk egy *taltiš* ~ *taltuš* meg egy *taltīryan* ~ *talturyan* alakulatot. Az előbbi a magyar *táltus* ~ *táltos* feltehető őse, az utóbbi a magyar **tálturyán* ~ *tátorján*-é.

Hogy a feltett török és a tényleges magyar nyelvelemek között összeköttetést teremtsünk, azt hangtani nehézségek nem akadályozzák. A csillagos török jövevényekhez magyar kiindulásokul szabott *taltī[i]s* ~ *táltus* és *taltī[i]ryan* ~ *tálturyan* alakokból az adatolt formák mind simán levezethetők. Csupán a török *taltīryan* ~ *talturyan*: magyar *tátorján* viszonyban jelentkező *γ* ~ *j* megfeleléshez hivatkozunk a török *baltī[u]ryan*: magyar *bojtorján* analógiájára.

Jelentéstan terén azonban bőven akad megbeszélni való.

3. A) Előre most a *tátorján*-t vesszük, minthogy körülötte kevésbé bonyolultak a problémák a jelentés szempontjából. — Hogy a szél, a vihar ü t, v e r e s a p — különösen, ha esővel, hóval, homokkal jár együtt — természetszerűen érezhették és mondhatták a hajdani törökök. Így válhatott

¹ VÁMBÉRY „A magyarság keletkezése” című munkájában (171–2) ekként fejti meg a *táltos*-t: „Így a magyar nép közt még megmaradt a ló-áldozat emléke, és pedig e szóban: *tátos*, *táltos*, a mely ma bölcsét, okosat jelent, régen azonban áldozópapot, jóslót jelentett (ebből: *tát*, megnyit; lehet, hogy az áldozati állatok megnyitására, felbontására vagy levágására való vonatkozással).” Amit VÁMBÉRY itt ír, alig kíván különösebb cáfolatot. Legfeljebb azt jegyezhetjük meg, hogy az 1211-i adatból is kitetszően nyilvánvalóan az *l*-es forma az eredetibb.

MÉSZÁROS GYULA (Csuv. ősv. 256) a 'bűbájos' értelmű *tucātmeš* ~ *toxātmeš* szót mint a *tucad-* ~ *toxan-* 'varázsol, bűvöl [ártó hatással!]' ige származékát veti össze a magyar *tátos* vagy *táltos* szóval.

szélnek, viharnek a nevévé a **taltıryan* ~ **talturyan*, mint ahogy 'hóvihar' értelmet kapott a szócsaládnak egy másik tartozéka is: a Kāšyari-féle *talyay* (l. fentebb). A feltett török nyelvelem a 'szél, vihar' jelentéssel juthatott be a magyarba, és ezt meg is tartotta itt. A magyarban egyébként szintén van hasonló kifejezés, a csíki szólás: „a szél északról vert: fújt” (MTsz.). Nb. középelnémet *slege-regen* 'Platzregen' (LEXER, MhdWb.).

3. B) Vannak azonban adataink a *tátorján*-nak más jelentésére vagy más jelentésű *tátorján*-ra is.

A MTsz. a *tátorján* 'szélvész, orkán' címszó alá osztja be a Csongrád megyei Szegvárról és a Székelyföldről közölt *tátorján-gyökér*, illetőleg ? jellel *tátorján-gyökér* 'brassica tataria' növényvevet.

A növénynevet a *tátorján* szélnévtől elkülönítendőnek magyaráztam (MNY. XXXI, 208): „R. R.-n a k.: Mikor MNY. XXX, 192 a szélnévként szereplő *tátorján* szó eredetére vonatkozó nézetemet érintettem, a növénynévként ismert *tátorján* szót szándékosan nem említettem. T.i. ez véleményem szerint nem függ össze a szélnévvel, hanem a török *taty* 'ízlik, édes' ige *tatur* 'ízleltet, ízelít' műveltetőjének *-yan* képzős nomenjére megy vissza, vagyis értelmére nézve az volt, ami a magyar *ízeltő* 'étvágygerjesztő’.”

A növénynév először SZIKSZAI FABRICIUS BALÁZSNAK a XVI. század hatvanas éveiben készült, 1590-ben kinyomtatott szójegyzékében jelenik meg először: 11: „Bunias: *Tatorian*”; 22: „Napus vel napis: Vörös repa, *tatorian*, karo repa”; 35: „Napus: *Tatorian*”. MA. 1604., 1611: „Anemosphoros: *Tatorján*, Muroc.” Uo.: „Bunias: Nagy gömbölyeg répa, *Tatorian*.” Uo. a *napus* megfelelőjeként nincs meg. MA. m.—l. 1604., 1611.: „*Tatorján*: Napus, Napis, Bunias, Anemosphoros.” PP. 1708., PPB.: „Bunias: Nagy gömbölyék, Vad répa, *Tátorján gyökér*. Item. Tövis répa.” PP. m.—l., PPB. m.—l.: *Tátorján*; mint MA. m.—l.

A növénynévvel két ízben foglalkozott RAPAICS RAYMUND. A Pesti Hírlap Vasárnapja-beli „Tátorján, a tüzes sárkány virága” című cikkben (1933. május 28.) népszerűen néhány érdekességet mond el róla. Másik „Tátorján” című cikke, A Természet 1938. novemberi számának (XXXIV, 251—6) közleménye az ördögsekér-növények körében tárgyalja. RAPAICS tájékoztatói nyomán közölhetjük: SZIKSZAI után a Magyarországon járt kiváló botanikus, CLUSIUS ad hírt a *tátorján*-ról, és magyar neve alapján *Tataria* néven vezeti be a tudományba. CLUSIUS leírásából RAPAICS szerint megállapítható: „a tátorján a növénytanban ma *Crambe tataria* néven ismert, Dunántúl és az Alföldön ritkább, Erdélyben gyakoribb, tovább keletre Dél-Oroszországban, Elő-Ázsiában és Nyugat-Szibériában gyakori vastag gyökerű, keresztesvirágú növény, amelynek gyökere úgynevezett inségeledel.” (PH. Vas.) Lentebbről: „Egyáltalában nem lehetetlenség tehát, hogy a tátorjángyökeret már a keleti pusztaságokon ismerte az ősmagyarság és úgy használta, mint Clusius korában a tatárok [az ennivaló nélküli nagy pusztaságokon való átkelések során],

de bizonyos, hogy a XVI. századig nem volt külön neve, hanem egyszerűen egyike volt a »gyökereknek.« (Uo.) RAPAICS közli, hogy egy magyar növénykutató a XVI. század valamelyik végső évtizedében a német fűveskönyvébe széljegyzetként ezt írta: „*tatorian*, nagy bokros feyer virágú fiw, feyr az pusztákon, mint az juh.” (Term. 253.)²

A *tátorján* névről így nyilatkozik RAPAICS (Term. 253): „Hogyan kapta ez a növény a »tátorján« nevet? Sajnos, *tátorján* szavunk eredete a magyar nyelvészetnek mindmáig megoldatlan kérdése. Azt azonban most már biztosan tudjuk, hogy minden olyan kísérlet, amely a *tátorján* szót mint elsődleges növénynevet akarja megfejteni, hamis nyomon jár. Biztos, hogy ez a növény csak a XVI. században, a növénytan első nagy felvirágzásának korában, kapta ezt a nevét annak a kornak magyar növénykutatóitól. Azt is tudjuk, hogy eredetileg egy szél neve volt, s valószínűleg fergeteg a jelentése. Így élt még a múlt században is a nép ajkán. Először Hódmezővásárhelyről közölték ilyen jelentésben, később az Alföldről máshonnan is, utoljára 1890-ben Kecskemétről. Biztos tehát, hogy a növény a fergeteg jelentésű *tátorján*-ról kapta a nevét.” — RAPAICS úgy vélekedik, hogy a szakirodalomban SZIKSZAI FABRICIUS avatta a *tátorján*-t növénynévvé, s ezt azzal kívánja erősíteni, hogy a *tátorján* egyik latin megfelelőjéül közölt latin *bunias*-nak *bunion* változata így szerepel CALEPINUS-nál (1627. évi kiad.): „*Anemophoros*: Herba est ex naporum generibus, quae receptiore nomine *Bunion* appellatur.” „Ha ezeket egybevetjük FABRICIUS idézett szópáraival, nem marad bennünk kétség az iránt, hogy a *tátorján*-fergeteg mint *anemophoros* [’szélhordta, szélről hajtott’] lett növénynévvé és ezért a magyarban a *bunias* megfelelője.” (Term. 254).

Valószínűleg első cikkének a megjelenése után beszéltem RAPAICS barátommal a *tátorján* szó eredetéről, sőt a növénynévre vonatkozó nézetemet éppen az ő kedvéért tettem közzé: a levélszekrénybeli üzenet címzettje „R. R.”! Ő — úgy látszik — ezzel szemben jobbnak tartotta a ’fergeteg’ *tátorján*-nal való összekapcsolást.

Én a RAPAICS második cikkében kiemelt „ördögszekér” jelleg ellenére is az egykori levélszekrényben ajánlott származtatásnak adom az elsőbbséget továbbra is.

Az ott érintett török szócsalád: oszm., krími, csag., tar., bar., tob., kirg., kaz. *tat* ’Geschmack, Süssigkeit’ (RADL. III, 898—9) ~ tar. *tat* ’Gefühl, Empfindung’ (899) ~ tel., alt., küär. *tāt* ’Geschmack’ (900) ~ csag., krími *dat* ’Geschmack’ (1638) | ujj., oszm., csag., tar., krími, kun *tat* ’kosten, schmecken, probiren’ ~ kirg. *tat* ’süss werden, einen süssen Geschmack annehmen’

² „Kencsén túl, Fűzfő felé menve, a napsütötte déli löszös, füves lejtőkön díszlik a *tátorján*. A délorosz pusztaságok [növényének Magyarországon ez az egyetlen ismert lelőhelye.” (TASNÁDI KUBACSKA ANDRÁS, Természetvédelem: Élet és Tudomány XIII, 179 (1958. 6. szám).

(900—1) ~ tel., alt. szag., kojb., kacs., küär. *tāt* 'ua.' (901) ~ oszm. *dat* 1. 'schmecken, kosten, mit Vergnügen geniessen, an Etwas Geschmack finden'; 2. 'proben, versuchen' (1638) | kaz. *taty* 'schmecken, probiren, kosten' ~ kar. L. *taty* 'schön schmecken' (904—5) | kun CodCum. (KUUN 284): „*tat-mac* gustum”; „*tatmac* ul *tatig*: sapor”; „*tatigli* sapidus”; „[? *ta*]tov: gustus”; „*tatli* 'dulcis'”; „*tatli chele*: dulciter”; „*tatlar*: gustat”; „*tatarmen*: gusto”; *tatchil* 'ua.' imperativus | csag. *tatir* 'geschmackvoll, saftig' (RADL. III, 905) | csag. *tatur* 'schmecken lassen' (906) ~ oszm., kun *tattyr* 'kosten lassen' (909) ~ csag. *tattur* 'kosten lassen, zu Kosten geben' (uo.) ~ oszm. *dattyr* 'schmecken lassen' (1639) | stb.

Az idézett török nyelvelemek közé egy **tatiryan* ~ **taturyan* 'ízeltő, ízlő' növénynév a *tatir* ~ *tatur* igéből való *-yan* képzős névszóként egészen jól beleilleszkedik. Egy ilyen török növénynévhez legalább olyan, ha nem nagyobb mértékben odafűzhetjük a mi *tátorján* növénynevünket, mint a 'fergeteg' jelentésű, szerintünk ugyancsak török jövevény *tátorján* szóhoz. Így persze elesik az a RAPAICS-féle feltevés, hogy a *tátorján* nem „elsődleges” növénynév, hanem SZIKSZAI FABRICIUS vagy más növényértő fikciója egy „ördögszeker” megjelölésére.

4. A *táltos*-t, illetőleg az előzményeül feltett török *taltis* ~ *taltuš*-t jelentéstani szempontból csak elsősorban a néprajz és a vallástörténet körébe vágó tárgyi mozzanatok ismertetésével kapcsolatban tudom megvilágítani.

Ezt teszem a következő szakaszban.

IV.

A TÁLTOSÁGGAL KAPCSOLATBAN FELMERÜLŐ TÁRGYI LEHETŐSÉGEK SZEMÜGYRE VÉTELE

1. Nincs terem és nincs időm, de talán képességem sem volna, hogy a samanizmusról és annak körében a „táltosság”-ról néprajzi, illetőleg néprajz- vagy vallástörténeti monográfiát írjak.

A magyar *táltos*-sal összefüggő ismeretkör nem egy az ütésre, verésre vonatkozó tárgyi mozzanatot és ezeknek megfelelő nyelvi kifejezéseket tartalmaz.

2. A) RÓHEIM GÉZA „Magyar néphit és népszokások” című (1925-ben elkészült és valószínűleg 1926-ban megjelent) könyvének I. része a „Táltos” (7—40); közölte a Nyelvőr is (LV, 35—42, 70—7; mi innen idézünk). Azt hiszem, ez a magyar táltosságnak a modern tudományosság színvonaláig emelkedő első feldolgozása, amely a maga rövidségében is több lényeges mozzanatra rámutat, és nem egy tovább fejthető szempontot vet föl. Az is javára írandó, hogy RÓHEIM sokban különleges felfogása ide kapcsolódó magyarázataiban aránylag kevésbé hat zavaróan.

RÓHEIM kellő mértékben megvilágítja a „táltosviaskodás” jelentőségét. Néhány idevágó pontjára utalunk. — Minden hetedik évben kénytelen elmenni a táltos és megvívni más országbeli táltosokkal, úgyhogy amelyik ebben a küzdelemben győz, annak az országa nagyon termékeny lesz (Nyr. LV, 39). — Roppant erők és özönvízzel tudnák elönteni a földet, ha egyetértének, de egymást hétéves koruktól gyűlölik, mindig marakodnak, és ilyenkor borzasztó vihar támad (40). Gyűlölik egymást, s ha találkoznak, rögtön egymásnak mennek; ilyenkor mindenütt esik az eső, csak ott nem, ahol ők szélvihar alakjában egymással verekednek (40). Gyakori közlés, hogy a táltosok esőért verekszenek, azzal, hogy mindegyik a saját országába akarja vinni a felhőt (vö. RÓHEIM 72). — RÓHEIM (41) ezt az észrevételt teszi: „Úgy látszik, hogy a táltos leglényegesebb működése a verekedés egy másik táltossal vagy bikával.”

RÓHEIM (74—5) szerint a primitívek kannibalizmusának, vérszomjasságának az áldozatoknál alkalmazott „vérfürdő” mellett a maradványa az is, hogy a táltos foggal születik, és élete végéig a többi táltossal (bikával) verekszik. Ez bizonyos mértékig lehetséges; azonban nem hiszem, hogy a táltosviaskodásban pusztán csak hagyományt kellene látnunk. Számolnunk kell ugyanis azzal, hogy a viaskodás, verekedés nem önmagáért történik: oka és célja van. Az ok a gyűlölködés, a vetélkedés, érvényesülés szelleme; a cél, hogy a maga feleinek valami hasznot szerezzen, így főképpen esőt juttasson; persze ez többször mások kárával jár.

A samanizmusnak természetesen alapvető tényezője az emberfölötti világ mozzanataival való kapcsolatok hiedelme, illetőleg az a hit, hogy az emberi és emberfölötti világ tükröződnek egymásban. Erre idézhetjük például RÓHEIM (42) nyomán: „A jakutoknál, mikor a hó elolvad, a samánok ie-kuái, azaz állatalakú védőszellemei vagy külső lelkei, amelyeknek alakját a samán magára tudja öltetni (szó szerint anyaállat) felkerekednek rejtekhelyeikről és vándorútra indulnak. Ilyenkor az ie-kuák rettentő zajjal összeverekednek egymással, míg a samánok, akiknek lelkei az állatalakba bújtak, betegen fekszenek odahaza. Troschanski szerint az állatalakú lelkeknek ez az összezsapása a samánkodás vagy az extázis alatt történik.”¹

RÓHEIM (39) szerint: „A táltos mestersége a szél, vihar, jég, tűz és árvíz csinálás, a láthatatlanná levés, állattá válás, az emberek megrontása. A táltos a füvek titkait is tudja és ezeket, mint a samán, gyakran megálmodja vagy pedig a füvek emberi nyelven szólalnak meg neki. Kis korukban szótlanok, búskomorak, zárkózottak, félrevonulók, de korukhoz képest igen erők és amit jósolnak, beteljesedik.”

¹ Vö. DRÓSZEGI: Ethn. LXIII, 326, 340: SZEROSEVSZKIJ és KSZENOFONTOV munkáira való hivatkozással.

2. B) Érdekes és több irányban hasznosítható az a tájékoztató összefoglalás, amelyet SOLYMOSY SÁNDOR ad a Magyarország Néprajza (IV.) „A magyar ősi hitvilág” című részének „Az ural-altáji hitvilág sajátosságai” és „Hitvilági alakok hazai emlékei” feliratú fejezeteiben, illetőleg az utóbbinak „A táltos” című szakaszában (432–9).

SOLYMOSY (432) a *táltos* jellegzetes képében előtérbe állítja a csak nála jelentkező tulajdonságot, azt, hogy viaskodik a levegőben. Feltűnő vonásként mutatja be a kitűnő folklorista (435), hogy a táltos egy ellenséges táltossal ütközik meg, mégpedig úgy, hogy levegőbe emelkedve elváltoznak: vagy mint kék láng és vörös láng csapnak össze, vagy mint tüzes kerék és vas kerék, vagy mint szőke bika és fekete bika.

2. C) KODOLÁNYI JÁNOS „A táltos a magyar néphagyományban” című cikke (Ethn. LVI, 31–7) — egy értekezésnek a fejezete — a táltosok viaskodásáról szóló adatok bő ismertetése.

2. D) DIÓSZEGI VILMOS „A viaskodó táltosbika és a samán állatalakú életlelke” című közleményében (Ethn. LXIII, 308–55) elismerésre méltó alaposággal és igen józan mérlegelő készséggel dolgozza fel a magyar táltosság és vele párhuzamban a keleti sámánosság anyagát. Vizsgálódása eredményeként ehhez jut el (346): „A táltos-hiedelemkör viaskodás-motívuma minden lényeges (számszerint 29) elemében pontosan egyezik a samán-hiedelemkör viaskodás-motívumával. Ezek az egyezések kétségtelenül azt bizonyítják, hogy a táltosok állatalakban való viaskodása honfoglalás előtti eleme táltos-hiedelemkörünknek; másszóval: a samán-hiedelemkör egyik napjainkig fennmaradt emléke.”

2. E) A legkorábbi adat a Szentsei-kódexbeli „Cantio alia de mulieribus” feliratú és 1666. keltezésű fentebb (274. l.) közölt idézetnek ez a része: „Mint az táltosok úgy meg vivának” (PAIS). Az utána következők 1711-ből és 1725-ből valók (vö. KODOLÁNYI: Ethn. LVI, 31).

2. F) A magyar táltosság vizsgálói mint annak a fő tényezőjét tehát a viaskodást emelik ki. A fentiek szerint etimologizált török **taltis* ~ **taltuš*: magyar *táltos* szóval való megjelölés így a sámánosság körében igen elterjedt viaskodás indítékára mehet vissza. — Ez egyébként jól összevág azzal, hogy — amire már fentebb (268. l.) rámutattunk — az *-is* ~ *-uš* képzős deverbális alakulatok némelykor a cselekvés kölcsönösségét is kifejezhetik. Azonkívül a táltosság körében gyakran jelentkező ’viszálykodás, civakodás’ motívum szintén belejátszhatott egy török *taltis* ~ *taltuš* szóval való megjelölésbe, amely ilyen értelemben a *talaš* (*talas*) ’civakodás—civakodik’ névszó, illetőleg ’civakodik’ ige rokonértelműje is lehetett.

3. A magyar táltosságnak igen szembetűnő mozzanatai a — talán úgy mondhatjuk — meteorológiai vonatkozások. Szél—vihar, eső jár velük, vagy

ezeket képesek felidézni. Erre utal a kiskunhalasi *tátos-szél* 'szélvész, orkán' (MTsz.).

DIÓSZEGI (Ethn. LXIII, 346—7) így nyilatkozik: „Tehát az eső-, jég-vihar-motívum átvételének közvetítése a délszláv *grabancijaš dijak* stb. hiedelemből a magyar táltoshiedelembé a magyar garabonciás diák révén igen kézenfekvő. Az átvételt nagymértékben elősegíthette az a tény, hogy az eredeti táltos-hiedelemkör is ismerte az idővel, nevezetesen a rossz idővel (vihar, szél) való kapcsolatot, t. i. a viaskodás széllel, viharral, zivatarral jár együtt, vö. a 15. pontot. Ez az elem kétségtelenül nem a délszláv »időjárás-motívumból« való, mert amíg például a táltosviaskodáskor keletkező szelet a Sárréten, Kiskunhalason és másutt *táltosszélnek* nevezik, addig máshol *tátorjanszélnek* hívják. Pl. »A táltos ott járt, azért vannak most azok a *tátorján-szelek*«, más vidékeken pedig csak *tátorján* névvel jelölik. A *tátorján* szó pedig etimológiai kapcsolatban áll a *táltos* szóval.”² Itt a tőlem (MNY. XXX, 192) felvetett *táltos*—*tátorján* etimológiát idézi DIÓSZEGI. Majd ekként folytatja: „Hogy a táltosviaskodáskor keletkező szél, vihar valóban honfoglalás előtti eleme táltos-hiedelemkörünknek, azt a nyelvészeti megfigytésen kívül a néprajzi egyezés is igazolja: láttuk, hogy a sámánviaskodáskor is szél, vihar támad.”

Ami a *tátorján*-t illeti, arra nézve én úgy vélekedem, hogy annak a török előzménye, még ha volt is neki valami 'táltos'-féle jelentése, csupán szélre, viharra vonatkozó értelemben került át a magyarba, mégpedig nagy valószínűséggel Árpád-kori török népelemeink valamelyikétől, közelebbről a kunoktól.

4. RÓHEIM (Magyar néphit és népszokások 25) a sámán „trance” állapotából (magyarul: *elrejtőzés*) magyarázza a táltos verekedését, repülését. — DIÓSZEGI „Adatok a táltos révülésére” című cikke (Ethn. LXIV, 303—10) igazolja, hogy a magyarban a táltosságnak lényeges velejárója a *révülés*, az *elrejtőzés* és ezen az úton bizonyos dolgoknak tudomásul vétele. Erről nyilatkozik később is (Honf. hitv.: Ethn. LXV, 42—3), és arra mutat rá, hogy a „közmagyar”-nak elfogadható műszava az extázisra az *elrejtőzés*.

Felvetődik az a lehetőség, hogy a révület előidézésének a módjára vonatkozott az ütés, verés. Mégpedig lehetséges, hogy a jelzett cél elérése végett a sámán — általában a sámánok egyik főszeközét — a dobót ütötte, verte; azonban feltehető az is, hogy a verés magát a sámánt érte.

5. Gondolom, elég általánosan ismert a varázsdob jelentősége. Ezért csupán néhány jelenlegi szempontunkból különösen érdekesnek és fontosnak tetsző mozzanatra hívjuk fel a figyelmet.

² Az idézetből a jegyzeteket elhagytuk.

KROHN GYULA „A finnugor népek pogány istentisztelete” című könyvében (130—1) ezt olvassuk: „A [szibériai] samánnak legfőbb ismertetőjele a dob és a hozzá tartozó verő.” Ehhez kapcsolódik a sámándobnak és a verőnek a leírása és magának a varázslásnak az előadása. — KAJ DONNER beszél arról, hogy a szamojédek bájoló ceremóniáival kapcsolatban a dobnak, illetőleg dobolásnak milyen jelentős a szerepe (id. SOLYMOSSY 428). — Amit VERBITZKI misszionárius leírásából az Altaj hegyvidék tatárjainak a sámán szertartásáról megtudunk (SOLYMOSSY 428—9), szintén a dob fontosságát tanúsítja. — A varázsló dobnak és a helyében alkalmazott szitának különleges jelentőségéről tájékoztat SOLYMOSSY (417—8).

RÓHEIM (i. h. 36—8) nyomán: „Az ázsiai urálaltaji népekről tudjuk, hogy samánjaik lelke extázisban repül messze tájak felé és az extázis eszköze a dob. Egy szatmármegyei találós kérdés így szól: »Nekem olyan kis lovam van, a mék minden házba benyerít.« (BARTÓK JENŐ: Nyr. XII. 284.) A talány megfejtése: dob, és ez a mi talányunknak is a nyitja. Mert a tanghu-urankháj samánok felfogása szerint a dob a lovat ábrázolja, melyen a sámán a szellemek világába vágat, minél jobban adja a hangot, annál sebesebben vágat a ló a másvilágba. A dobverő a korbács. (JANKÓ JÁNOS: i. h. Ethn. XI. 219.) Khangalov szerint a burját dob szitaforma, lóbőrrel van bevonva és ez jelképezi a lovat, amely a samánt odaviszi, ahova az akarja. A dob itt is a sámán lova, amelyen a szellemek világába vágat. (MIKHAILOVSKII: Shamanism in Siberia and European Russia. Journ. of the Royal Anthr. Inst. 1895. XXIV. 80.) Priklonski szerint a dob nemcsak a lónak, hanem általában a jakut sámán segítő állatának a szimbóluma, de bármilyen ez a segítő állat, a sámán mindenestre ezen nyargal a másvilágba. A dobverő a korbács és ha veri a dobót, akkor úton van a másvilágba. (W. L. PRIKLONSKI: Über das Schamanentum bei den Jakuten. BASTIAN: Allerlei aus Volks- und Menschenkunde II. 262. ezeket az adatokat már összeállítottam. RÓHEIM: Adalékok a magyar néphithez. 1913. 6.) Mindebből az világlik ki, hogy az ősmagyar táltos olyan sámán lehetett, aki különösen közeli kapcsolatban állott a lóval, habár azt, hogy a segítő szellem nem volt kizárólag ló, már eddig is láttuk (bagoly) és még látni fogjuk. Akármilyen állatban testesült is meg ez a segítő szellem, a samánt jellemző átváltozásos világban a dob képviselte a fantázia száguldását...” Majd tovább ezt írja: „Az elnevezések ingadozók; más név mögött lehet ugyanaz a mag. A táltos közeli rokona a nézőnek, tudós embernek és a javas-asszonynak. Valóban sikerült is Sebestyén Gyulának egy ilyen javas-asszony kezén megtalálni az ázsiai sámánok bűvös dobját. Andrászhidán, Zala megyében az öreg Besenyeiné egy dobon babot ugráltatott. Besenyeiné az irha balfelére három fekete kört, jobbfelére pedig három fehér kört rajzolt és a körök közepére megfelelő színű babszemeket rakott. Azután elkezdte a dob alsó felét veregetni, hogy a babszemek ugráljanak. Jót jelentett, ha a fehér bab a feketét el tudta kerülni vagy ha eljutott a fekete körbe. Sebestyén a

samán dob hasonló használatát kimutatta a lappoknál. (SEBESTYÉN GYULA : A magyar varázsdob. Ethn. XI. 442—446.) Azóta még egy megfelelő csángó adatról is tudunk (WICHMANN GYÖRGYNÉ : A moldvai csángók szokásaiból. Ethn. 1907. 290.). A dobbal való jóslásnál is jellegzetesebb vonása az uráلتaltaji (és északamerikai) samanizmusnak a dob szerepe a gyógyításnál. Ha eltekin-tünk a boszorkányperekben szereplő dobtól, amely különben is rontásra való volna, meg azután a nyugati analógiák miatt sem sorolható ide, úgy látszik, hogy a dobbal való gyógyítás nyomait csak egy gyermekversben találjuk.” — A „Gólya, gólya, gilice” kezdetű gyermekversnek nagyváradi változatát idézi RÓHEIM, majd arra figyelmeztet, hogy egyes változatok szerint a gólya meg-vágott és véres lábát a magyar gyerekek „síp-pal, dob-bal, nádi hegedűvel gyógyí-totta”. És így folytatja : „Amikor ezt a verset mondják : »kezüket széjjel-kapkodva egymást ütögetik nagy lármával«. Tudvalevő dolog, hogy a beteg-ség szellem kiverése, a dob-bal, lármával való gyógyítás világszerte jellegzetes vonása a samánizmusnak.”

DIÓSZEGI „Dobbal való kötés, oldás” című közleményében (NéprKözl. II [1957.], 128—34) főképpen DOMOKOS PÁL PÉTER feljegyzése alapján fel-hívja a figyelmet arra, hogy a moldvai magyarság körében a „Gólya, gólya, gilice” kezdetű gyermekversnek a moldvai magyarság körében élő változata szerint a d o b b a l nem gyógyítanak, hanem „kötnék és oldanak”, még-pedig darukat.

A táltos gyógyító szerepének a valószínűségéről l. később.

Az előre bocsátottak alapján nem kell külön bizonygatnunk annak a lehetőségét, hogy a sámánt vagy táltost a dobnak a veréséről „(d o b) v e r ő”-nek nevezték meg.

6. Szám-ba jöhet, hogy a sámán vagy táltos elszenvedője volt a verésnek. Mégpedig verhette a sámán önmagát, de verethette magát mással is.

Az osztjákok sámánkodását ismertette BJELJASZKIJ (1833.) ezt közli : „Mindkét nembeliek használják a dobot, ezzel izgatva föl és tartva feszült-ségben idegeiket, melyek sokszor elgyöngültek a túlságos erőfeszítéstől. A va-rázslás, mely éjjel megy végbe, mód-fölött fárasztó. A samánnak folyton mozog-nia kell ; szüntelenül veri a mellét és a fejét, elterül a földön, összekuporodik, egyre hatalmasan ütlegeelve magát, mígnem kimerülve önkívületbe jut, mely két napig is eltarthat.” (Id. KROHN 135.) Tehát egy samanisztikus cselekmény, amely-nél kétféle verés is közre játszik.

A verés és a misztika közti kapcsolat megnyilvánítói a flagelláns vezeklőtársaságok.

PRIKLONSKIJ V. L. szerint az „egyszerűbb” jakut sámánnak a varázsló ceremónia folyamán tanúsított viselkedéséről említi : „A gyenge tűztől csak félig megvilágított jurtában tombolt az öreg samán vad topogással, szenvedel-mes szokellésekkel körbe mozogva, közben monoton énekkel ritmikus kaden-

ciás ismétlésekkel hívja, igézve a szellemeket, s amint tanítványai közelébe ért, egyenként botjával a fejükre ütögetett.” (Id. SOLYMOSSY 423.)

7. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy 'ver' jelentésű nyelvelemek „átvitt” értelmű kifejezéseként vagy „átvitt” értelmű kifejezésekben is használatosak lehettek.

Így némelyek *szemmel verni* tudtak. A *szemmel ver* nincs meg a NySz.-ban, de minden valószínűség szerint nyelvünk régi elemei közé számítható. CzF.-nál a *szem* alatt (V, 1160) találjuk: „*Szemével megverni*, látással megbabonázni.” A kifejezésnek az eredeti értelmét így fordíthatjuk le a lélektan nyelvére: 'nézésével hipnotizál, szuggerál; elkábít; akarától megfoszt vagy a saját akarata alá rendeli'. Nb. francia *regard* 'szemmel-verés'; *il a un mauvais regard* 'megver a szemével, rossz a nézése' (ECKHARDT SÁNDOR francia—magyar szótárában).

8. SOLYMOSSYNÁL (440) olvasható: „Egyéb hagyományok még azt is tudni vélik, hogy a sárkány vagy az anyja: a boszorkány embereket kővé tud változtatni. Alighanem innen eredhetett az amásképp alig magyarázható régi mondás is a gutaütésre, hogy »megütötte a szél« vagy általában a tag-elhalásra, hogy »szélütés érte«.”

Voltak csakugyan, akiket „szélütés ért”? — Lehettek volna, de úgy látszik, mégsem voltak. Tudniillik szótörténeti adatok arra vallanak, hogy a *szél* 'ventus' főnévből való régi *szélhűdik* 'insanire, delirum fieri' ige *szélhűdt* ~ *szélhűdött* múlt idejű melléknévi igenevéből népetimológiával lett a *szélütött* és ebből egyéb tartozékok. Az átváltozásban valószínűleg a *gutaütött* és esetleg a német *Schlag* is közrejátszott.

Az 'üt, ver' jelentésű nyelvelemből még származtatható lelki vonatkozású szók vagy kifejezések megbeszélését nem folytatjuk tovább.

9. Táltosainkkal összefüggésben gyakran felmerülő mozzanatként állapítható meg az eltűnés, átváltozás képessége.

„Látatlanul jönnek, ugyanúgy tűnnek el, de utánuk mindig nagy szél támad. Amint láthatatlanok tudnak lenni, épúgy át tudnak változni, veres, tüzes fehér, szőke, fekete bikává, sárkánnyá”: írja RÓHEIM (40).

Tehát olyan tulajdonsággal rendelkeznek, amelyet belső keletkezésű magyar *tündér* szóval, a bizonytalan eredetű *tűn(ik)* igének **tünd* gyakorító-jából (*tündöklök, tündédek*) való -r képzős névszóval jelöltek meg. Ez (vö. SzófSz.) egyelőre legkorábbi MA.-ból adatolható, illetőleg a belőle való *tündé[é]rlés* a MünchK.-ból, a *tündöres* vagy *tündéres* Dávid Ferenctől 1571-ből (Nyr. XXX, 429; SzófSz.) és Bornemisztól, a *tündéreskedik* ige pedig Nádasdy Tamásné 1556. október 5-i leveléből. Ilyen régi nyelvi jelentésekkel: 1. 'magus; praestigiator, qui se in varias species pro libitu transformat; empusa'; 2. MA., PP., PPB. 'portentum (Wunderzeichen) [látomás]'; 3. '[változó, állhatatlan, múlandó, hamis, csalárd]'. Az idézett jelentések közül a harmadik-

kal lett a szerencse (először Gyöngyösinél), a világ és ország vagy Erdély jelzőjévé.³ A MünchK. 41 és 83: *tünderlèt* latin „phantasma” megfelelője. — Mindenesetre érdekes fényt vet a Huszita Bibliát kitermő szellem rugalmasságára, hogy ilyen *tündérlet*-féle szöveget használ vagy alkot, továbbá bevonja kifejező elemei közé a nem túlzottan keresztényi vagy egyházi jellegű *táltos* vagy *rület* szöveget, az utóbbit az „extasis” megfelelőjéül (vö. KARDOS TIBOR i. m. 56–7).

10. SOLYMOSSY (433) szerint: „A táltos [mint ember] mindig jószándékú s az embereken segíteni törekszik.” Egyszersmind az a véleménye, hogy a sámánosságban szerepet játszó fehér és fekete sámán párból a fehér sámánnak a megfelelője a mi táltosunk, vagyis a jó szellemek képviselője és gyámolítottja. — SOLYMOSSY (436) ezt is írja: „Eredetileg az égiek küldöttei s ezek érdekében végzik viaskodásaikat. Ugyanerre vall, hogy boszorkánypereink aktáiban igen ritkán van szerepük; a boszorkányok rontó, ártó törekvésűek, a táltossal soha sincsenek szövetségben, sőt ezek leplezik le gonoszásaikat.”

RÓHEIM (70) lényegesnek tartja a táltos antagonizmusát a boszorkányokkal szemben. Valóban gyakran kiderül, hogy a táltos nemcsak megkülönbözteti magát a boszorkánytól, hanem határozott ellenségeskedésben van vele. — Azonkívül ugyancsak RÓHEIM (70–1) nyomatékosan utal a táltos gyógyításának szellemidéző módjára, a nézővel, tudóssal, javassal és ennek révén valószínűleg a varázsdobbal való kapcsolatára.

Azt, hogy a táltosoknak — legalábbis jelentékeny részüknek — a hivatáskörébe beletartozott a javaskodás, a gyógyítás, adatok egész sora igazolja. Működésüknek ezt az ágát jelölték meg, illetőleg értékelték az ugarságnak tulajdonítható *jó*: *jav*- melléknévnek kétségtelen igei tartozékai: a *-g* képzős *jóg* kicsinyítőből való *jógul*—*jógit*: *gyógyl*—*gyógyít*, továbbá az igen nagy valószínűséggel szintén a *jó* melléknévhez vonható *javas* és *jós* szók (vö. SzófSz.).

Vagyis a *táltos* tárgykörében találkoznak és bizonyára találkoztak olyan elemek is, amelyeknél fogva az *orvos* szóval érintkezésben állhatott.

V.

AZ ORVOS

1. Az *orvos* szóval kapcsolatban különféle etimológiák merültek fel. Ezeket én most nem ismertetem (rájuk vonatkozólag l. SzófSz.).

Az *orvos* legutóbbi magyarázata RÁSONYI NAGY LÁSZLÓTÓL (MNY. XXX, 157–8) való. Eszerint a turáni szövegekben előkerül *arwiš* 'Zauberformel' és *arwišči* 'Zauberer'; van azután Káşyarínál *arvyš* 'Zauberspruch', a teleutban meg *arbyš* 'das Murren, die Zauberei, das Besprechen (von Krank-

³ Vö.: HUNFALVY, Mg. Ethn. 251–2; KERTÉSZ MANÓ: MNY. VIII, 433–4; RÓHEIM, M. néphit 110–6, 124.

heiten)' és *arbyšcy* 'Zauberer, Hexenmeister'. Tehát: a bolgár-török jövevényszavainkból ismert őstörök $\check{c} > \check{s}$ fejlődéssel és magyar tővéghangzólekopással **arvyššy* $> *orvuš$ alakokon át egész simán magyarázható az *orvos*. — Az etimológia tetszetős, és el is lehetne fogadni, de csak azzal, hogy más megoldás is van.

A török szavak, amelyekkel a mi *orvos*-unkat R. NAGY összekapcsolja, tovább családosithatók. A rokonságot NÉMETH GYULA „Az uráli és a török nyelvek ősi kapcsolata” című dolgozatában (NyK. XLVII, 75–6) így állította össze: „sor *orba*, szag. *orby*, tel. alt. *orbū* 'der schlägel, mit dem der schaman seine trommel schlägt' | tel. leb. sor. kir. kkir. tar. szag. koj. kac. bar. tob. csag. kturk. *arba*- 'hexen, behexen, bezaubern, wahrsagen, besprechen (krankheiten); raten; (tel.) schelten; (kir.) übertölpeln; (csag.) märchen erzählen' | csag. *arbay*, *arbak* 'lüge, betrug, list, besprechung, hexerei' | csag. *arbayči*, kturk. *arbakči*, bar. *arbaudy* 'hexenmeister, zauberer' | türk. *armakcy* ua. vö. orkhoni I E 6 | tel. alt. leb. *arban*- 'murmeln, murren, unwillig sein'. (WICHMANN: FUF. I, 104.) | KÄŠARĪ—BROCKELMANN: *arva*- 'zaubersprüche murmeln', *arvaš*- 'zaubersprüche zusammen murmeln', *arvyš arvaldy* 'der zauberspruch wurde gemurmelt' | MÜLLER, Uig. II, B. 58 (7), *arvyš* 'magie' | v. LE COQ, Man. II, 5 (180), *arvyš* 'hexenkunst'. (Nem lehetne a votják *urveš*, *urbetš* szót a török **arbyš* $>$ *arvyš*-sal magyarázni?)” — NÉMETH 'varázssbot, varázsolni' jelzésű pontban ezt a török szócsoportot veszi fel uráli megfelelőül a következő finnugor elemekhez: „f. *arpa* 'wahrsagungswerkzeug; schlägrute, um verborgene dinge zu entdecken; botschaftsstock; hobelspan oder ringknoten, den man beim zaubersieb anwendet', *arpoja* 'wahrsager' | fÉ. *arp* 'loos, zaubermittel', *arbutama* 'hexen, zaubern' | lapp *vuorbbe* 'sors, fortuna; annulus orichalci, in membranam tympani magici, quoties pulsabatur, imponendus' | [? m. *orvos* | ? votj. *urveš*, *urbetš* 'ein krankheit verursachendes geisteswesen; die opferceremonien, unter denen dieses geisteswesen vertrieben wird']. (SETÄLÄ, SUS. Aik. XVII, 50–51, j.; WICHMANN: FUF. I, 99–104; MUNKÁCSI: KSz. II, 312–315.)”

Én a fent jelzett török és finnugor nyelvelemek összekapcsolhatóságának kérdésében nem látok tisztán, s ezért sem pozitív, sem negatív irányban nem kívánok nyilatkozni. Egyet mégis megjegyzek: azt, hogy szerintem a sór *orba*, szagáj *orby*, teleut, altaji *orbū* 'der Schlägel, mit dem der Schaman seine Trommel schlägt' (RADL. I, 1077) bajosan függhet össze az ezekben a nyelvekben, de a szibériai törökség nyelvében általában meglevő *arba* 'hexen, besprechen stb.' igével és tartozékaival. — Nb. — főképpen a *b* hanggal kapcsolatban — alt., szag., koj. *tarba* 'Verhexung, Besprechung' (RADL. III, 871) ~ tel. *tarma* 'Hexerei, Zauberei' (873) és tel. *tarmačy* 'Zauberer, Hexe, Besprecher, Wahrsager' (874).

2. Lehet, hogy csupán ötletet pendítünk meg, amikor a török *ur* 'üt' igére, illetőleg bizonyos tartozékaira hívjuk fel a figyelmet. De talán az is

lehetséges, hogy a megpendítés, a hang ü t é s, ha nem is szimfóniában, de legalább valami szerényebb dallamban folytatódik.

Türk *ur* 'errichten, aufsetzen, (Gesetz) erlassen, werfen' (BANG—GABAIN, AnalIndTurffT.) ~ Kāšy. *ur* 'schlagen, legen' ~ tar., alt., tel., sór, leb., szag., kojb., kacs., soj., küär., kirg., kking., kun, krími, ujg., csag., kar. L. *ur* 1. 'schlagen, einen Schlag geben'; 2. 'stellen, hinlegen'; 3.; 4.; 5. (RADL. I, 1647—50) ~ kaz. *or* 'schlagen, einen Schlag geben, verletzen' (1320) ~ oszm. *nur* ~ krími, türkmén *wur* 'schlagen' (IV, 1982—3) | Kāšy. *uruš* 'zusammen schlagen, einander schlagen' ~ tel., alt., kacs., sór, leb., tar., kking., csag., turki, kar. T. *uruš* 'sich prügeln, kämpfen' (RADL. I, 1664—5) ~ szag., kojb., kirg., kar. L. *urus* 'sich prügeln, kämpfen, sich zanken' (1663—4) ~ kaz. *oroš* 'zanken, auszanken, schimpfen, Vorwürfe machen' (1321) | türk *uruš* 'Kampf': *ur* 'schlagen' (GABAIN 75) ~ Kāšy. *uruš* 'das Schlagen, Kampf' ~ tar., kking., tel., alt., leb., sór, krími, kun, ujg., csag., turki, kar. T. *uruš* 'Prügelei, Zank, Streit' (RADL. I, 1664) ~ szag., kojb., kirg. *urus* 'Prügelei, Kampf, Streit' (1663) ~ kaz. *oroš* 'Schlägerei, Kampf, Schlacht'; 2. 'Streit, Zank, Gezänke, Uneinigkeit' (vö. RADL. I, 1321) ~ türkmén *wuruš* 'Prügelei, Schlacht, Kampf' (RADL. IV, 1983) | alt., tel. *urušcy* 'Raufbold. Zänker' (1665) | tob. *urusšcaq* 'ein Zänker, Raufbold; zänkisch' (1665) | tar., kacs. *urušqaq* 'ua.' ~ kirg., szag., kojb. *urusqaq* 'ua.' (1664).

Az összeállításbeli *uruš* (*urus*) főnév olyan alakulat, aminőnek a *taltiš* ~ *taltuš*-t jeleztük. és jelentésekre is olyanfélékre gondolhatunk vele összefüggésben. amilyeneket a *taltis* ~ *taltuš* esetében vettünk fel. Az *urušči* a maga denominális -či (-či) képzőjével (DENY 343—7) az *uruš* alapszóban kifejezett cselekvésnek szokásos, hivatásos végrehajtójára vonatkozik. Hasonlóképpen az *urušcaq* és *urušqaq* is.

3. A) Előbb tudomásul vehettük, hogy az 1211-i tihanyi összeírás egyik udvarnokának *Wros* a neve, a fiáé pedig *Tholtus*. Ott talán elfogadhattuk azt a nézetet, hogy a két név vonatkozásban van egymással, s így az egyik a. m. *táltos*, a másik meg a. m. *orvos*, úgy, hogy ennek *v* nélküli formáját mutatja.

3. B) 1211: „In Thurkh joubagiones: filius *Agard*, *Vruus* cum filiis suis Urbano. Ambrosio; filii Secud ~ [fog.] Seechund, Fita, Resch ~ [fog.] Rescu” (PRT. X, 515). — A nevek közt levő *Vruus*-t az OklSz. az *orvos* adatai közé veszi? jellel. Ha az volna, *Urvus* olvasással a szónak *v*-t tartalmazó formájára volna példa. Így ugyanabban az időben előkerülne a szónak *v* nélküli és *v*-s alakja is, s nyelvjárási változatokat láthatnánk bennük. Csak az a baj, hogy a két nevet olyan emberek viselik, akik körülbelül 30 km-re éltek egymástól Somogy megye északkeleti sarkában: *Wros* „Fuzegy”-en, a Koppány vize melletti Kisbár vidékén (vö. ERDÉLYI: PRT. X, 409—12). *Vruus* meg „Thurkh”-ön, vagyis a Siófoktól délnyugatra eső mai *Töröki* major helyén volt birtokon (i. h. 347—50). — ERDÉLYI (i. h. 348; vö. mutató

is) szerint : „*Agárd fia Örvös*”. ERDÉLYMEK igaza van. Az *Vruus* név valóban a. m. *örvös*, illetőleg akkori hangalakjában *ürvüs*. Apjának a neve a bizonyíték : *Agard*, azaz az *agár* kutyanev -*d* képzős alakja, mert ebből következtethetjük, hogy a fiú a nevét arról az eszköztől : a nyakkötőről vagy nyakláncról (collare [caninum], millus[m]) kapta, amelyet bizonyos fajta vadászkutyáknak, így az agaraknak a használatánál is alkalmazni szoktak (l. erre régi nyelvi adatokat OklSz. és NySz.). Még az is lehetséges, hogy az apa neve : *Agár* meg a fiú neve : *Örvös* rokonértelmű kifejezések.¹

4. A) Az *orvos* szónak *v*-s alakja a JókK.-ben jelentkezik legkorábban : 101 : *vruus* és 5, 91 : *vruussag*; azután a MünchK.-ben : 29, 115, 129 : *vruos* 'medicus'. Már a kódexekben a *v*-s alak a leggyakoribb. 1593 (Szegedi Lőrinc leveléből) : „Az Vr Isten w Szent földsege ky mindön Nyaualiaknak es beteghseghőknek b ő l c z y es hatalmas *Vruossa*” (MNY. XLVII, 100 után SzegSz.). Szegedről 1728 : *orvosasszony* (REIZNER III, 374); néha ma is (SzegSz.), amint van *orvosember* is (SzegSz.). A népnyelvből ilyen változatokban is idézhető : Eger és vidéke, Szeged (öregek ajkán ritkán) : *urvos* (MTsz., SzegSz.) ~ a Csongrád megyei Algyő, Szeged (öregek ajkán ritkán), Szamoshát, Háromszék orbai járása és a Vadrózsák szerint Háromszék : *orvas* (MTsz., SzegSz., SzamSz.) | Debrecen, Szamoshát, orbai járás és a Vadrózsák szerint Háromszék : *orvasság* (MTsz., SzamSz.). Az Ormányságon *orvos*, *orvosol*, *orvosság* van (OrmSz.).

4. B) A *v* nélküli alak régi nyelvi jelentkezései : 1506. WinklK. 250 : (Jézusról) „mennye *orws*”; 1592 : „Pungorác *urussága*... kétféle *urussággal* élt... egyéb *urusságot*” a Doboka megyei Ombozról (LevT. II, 87). — Népnyelvi előfordulása : általában Székelyföld (Tsz.), Háromszék, Erdővidék, moldvai csángó : *urus* : *urus-ember* (MTsz.) | általában Székelyföld (Tsz.), Udvarhely, Háromszék : *urusol* (MTsz.) | Udvarhely, Háromszék : *urusus* 'orvos' (MTsz.) | Székelyföld : *urusság* ~ *uruság* (MTsz.) ~ északi-csángó *urugāg* 'Medizin, bes. zu Hause hergestellte' (CsángóSz.) ~ Hétfalu : *urušāg* 'Arznei', de ugyanott már *orvōššāg* is, továbbá *orvāš* (CsángóSz.).

5. A *v*-telen forma : az *urus* lehetett az eredetibb. Ezen át a szó a török *uruš*-hoz kapcsolható. Jelentés tekintetében olyan lehetőségek kínálkoznak, mint a *táltos* esetében. — Bizonyos fokig egy török **urušči* > **urušši* előzmény is számba jöhet.

Hogy egy ilyen hangtestű nyelvelembe a *v* után *v* léphet fel, arra példaként a következő helynévre hivatkozhatunk : 1339, 1341 : „Poss. *Sorwl*”;

¹ A névkörnyezet tehát itt is — mint sok más esetben — beszél, sőt — ugat, talán hogy a karaván haladjon.

Megjegyezhetjük, hogy a régiségben *örü[ű]* ~ *ürü[ű]* alanyesetű szót ismeretlen eredetűnek jelzi a SzófSz. — Esetleg összevethető a Kászari-féle ujjur *ürk* 'Halsband für Tiere' szóval.

1365: „Villa Sarol”; 1396, 1478, 1491, 1493: „Nobiles de Sarol” ~ 1487: *Sarvol*: Al- és Fel-Csút szomszédságában Bodmér és Szár felé feküdt Fejér megyében (CSÁNKI III, 344). A helynév mivoltának vizsgálatával itt nem foglalkozom (vele összevethető neveket idéz MIKOS: MNy. XXXI, 294; kiegészítést tudok adni én is).

NÉMETH GYULA a *karvaly* madárnevet tárgyalva (MNy. XXXIX, 101–4) írja: „Egy régi magyar *korvul* és egy *korul* alak van tehát előttünk, amelyek úgy viszonylanak egymáshoz, mint a régi *urvus* > *orvos* az *urus* alakhoz, vagy mint az *orv* szónak *v*-s és *v* nélküli alakjai (*oroz* stb.). Mindenesetre feltűnő, hogy a XIII. és XIV. században csak a *korul* alak jelentkezik; de ennek különös fontosságot nem tulajdoníthatunk, a szó eredeti alakja kétségtelenül *v*-vel hangzott.” (I. h. 101.) — Ennyire határozottan nem helyezkedném arra az álláspontra, hogy a madárnév *v* nélküli formájának korábbi és hosszú időn át kitartó jelentkezése nem fontos. A problémák egyszerűsítése mindenesetre kényelmességet és jóleső biztonságot biztosít, azonban a valóság — néha még a kronológiai valóság is — szintén valami.

NÉMETH az „*orv*” szónak *v*-s és *v* nélküli (*oroz* stb.) alakjainak egymáshoz való viszonyát nyilván úgy értelmezi, hogy a *v*-sből vált a *v* nélküli. — Én „Orv, oroz, ólálkodik” című cikkemben (MNy. XL, 63–8) foglalkoztam a *v* nélküli és *v*-s alakok váltakozásával. De már akkor (1944-ben) sem a *v*-s alakokat tartottam elsődlegeseknek. Most még kevésbé. — Annak idején ezt írtam: „Felmerülhet olyan ötlet, hogy *úr* ~ *ór* alapszóból -*ú* (-*ó*) képzős kicsinyítő *úrú* ~ *óru* képződött, amilyen **od*-ból *odú*, *mag*-ból *magú*, s amint az *odú* mellett *odvas*, *magú* mellett *magva* alakok voltak járatosak, olyanféle módon lett kicsinyítő *úrú* ~ *óru* mellett *úrvot*, *órvok*. — Szerintem azonban inkább a következőkre lehet gondolni: Egy *oyru* (*oyry*) vagy *ūru* (*ūry*) alak abban a korban került a magyarba, amikor a szóvégi magas nyelvállású magánhangzók lekopása a nyelvközösség jelentős körzeteiben már előrehaladott fokon volt, vagyis a XI–XII. században: a besenyőkkel és a korai kunokkal (Anonymus *c u m a n u s* aival) való érintkezés idejében. Így eshetett meg, hogy egyes körzetekben az *u* lekopásával *úr* alak keletkezett, másokban pedig az *u* megtartásával *ūru*. Az *ūru* forma az akkori magyar nyelvállapotban gyakori etimológikusan hosszú *ú*- végű: **darú*, **hamú*, **lolú*, *magú* (*mag*), *odú*, **szarú*, *tolú*, *nyomorú*, *sanyarú*, *szomorú* szók alakrendszéréhez alkalmazkodva egyrészt megnyújtotta a szóvégi *u*-t, másrészt az idézett szócsoporthoz mintájára bizonyos formansokat *v*-s tövel vett fel.” — Ezt mint egyik lehetőséget nem vonom vissza. Azonban azt a gyanúmat érintem, hogy az *or*: *orv*, *karul*: *karvaly*, *Sorul*: *Sarvol* esetében és hozzájuk hasonlóan az *urus*: *orvos* esetében *•r* > *•rr* geminatio, ebből meg valami *•rv* elhasonulás történt.

VI.

NÉMI KÖVETKEZTETÉSEK ÉS MENTEGETŐZÉSEK

I. Ezek után milyen eredetűnek tartsuk *táltos* szavunkat?

RÓHEIM (72) véleménye, hogy a magyar *táltos* az ázsiai sámánság emléké két egy olyan fokon őrizte meg, amely a török-tatár népekéhez áll legközelebb. Egyszersmind (42) kiemeli, hogy a mi *táltosaink* viselt dolgaihoz — szerinte — a legközelebbi analógia a törökség jakut ágánál található. — Különös, hogy RÓHEIM, aki a *táltosról* 1926-ban közölt cikkében helyes adatolással és tárgyilagosan szól hozzá a magyar *táltos* kérdéséhez, „Magyar néphit és népszokások” című könyvében (334—5) vizsgálatainak „eredményeit” így fogalmazza meg: „egyáltalában nem túlzás, ha röviden azt mondjuk: a magyar néphit szláv néphit”. — RÓHEIM újabban megjelentetett angol nyelvű könyvében ilyen nyilatkozatot találunk: „Ha a folklóre ma jelentkező magyar formáit áttekintjük, azt találjuk, hogy annak zöme a magyarokkal szomszédos népeknél is megvan. Valóban, csak egyetlen elemet találtam, amely Ázsiára mutat: a *táltos*-t, amely az urálaltaji samanizmus képviselője. A *táltos* azonban inkább török, mint ugor sámán, bár megfelelői megvannak mindkét területen. Mindenesetre: a magyar—vogul eredetmondák és ősisztenek felfedezése révén a magyar vallás legrégebbi rétegét érjük el.”¹

DIÓSZEGI „A honfoglaló magyar nép hitvilága (ősvallásunk) kutatásának módszertani kérdései” (Ethn. LXV, 20—65) című tanulmányában igen behatóan és valóban ritka józansággal mérlegeli, hogy milyen elemei lehettek még vagy már a magyarság, illetőleg a magyarság egyes részei vallásának, hitvilágának a honfoglalás korában. Joggal hangsúlyozza (63), hogy az összehasonlító módszer alkalmazása során az eltérések éppen olyan súllyal esnek latba, mint az egyezések. „Mert ezek az eltérések törvényszerűek: a magyar nép története folyamán anyagi, társadalmi és szellemi kultúrájában beállott változások velejáró különbségei.” — Ehhez fűződnek következő megjegyzései (i. h. 63): „Táltoshiedelmünk közismert vonása például a *táltosnak* csődör vagy bika alakban való viaskodása. Ennek párhuzamai hiányzanak szomszédainknál, de viszont megtalálhatók mind az obiugor, illetve a török népeknél, mind azok rokonainál. Az obiugor sámán rénszarvasbika, a török sámán bika alakban viaskodik a másik sámánnal. A *táltosok*, illetve a sámánok küzdelmének azonossága a nagyszámú, pontos egyezés következtében kétség-

¹ GÉZA RÓHEIM, Hungarian and Vogul Mythology (Monographs of the American Ethnological Society XXIII, New York, 1954, 28): „If we survey the Hungarian folklore as it appears today we find that the bulk of it is shared with the neighbors of the Magyars. Indeed the only element I could find that appointed to Asia was the *táltos*, the representative of Ural-Altaic shamanism. But the *táltos* appears to be more a Turkic than a Ugric shaman, although parallels can be found in both areas. However with the discovery of the Hungarian—Vogul origin myths and ancestral gods, we reach the deepest layer of Hungarian religion.” (CZEGLÉDY KÁROLY szíves figyelemztetése és fordítása.)

telen, azonban a mai magyar hiedelem természetesen el is tér az eredeti ugor képzettől. — Mivel a samanizmus — és benne a viaskodás motívuma — nemcsak a török és obiugor népek hitvilágában ismeretes, hanem a finnugor népeknél is, ebből az következik, hogy a táltos viaskodás motívuma már a finnugor korszakban része lehetett szellemi kultúránknak. Ezt a datálást megerősítik — mint láttuk — a régészeti leletek is. A finnugoroknál és a velük azonos gazdasági, földrajzi és éghajlati viszonyok között élő népeknél a samán állat alakban való viaskodásakor szarvas (rénszarvas) alakot ölt. A magyar néphitben találunk utalást erre a mozzanatra, ez azonban szerfelett halvány. (V. ö. a *szarvas* eufemisztikus nevét: *szarvas* < *szarv* [**szarvas állat*]...

DIÓSZEGI (63—4) fejtegeti a lónak a viaskodás-motívumban való szerepét. A ló itt is, mint egyébként, a török lovas-nomád életformának lehet a jellemzője. A táltosság köréből — a lóvá vált táltosnak vagy a táltos lovának indítékából — termett elő meséink *táltos-lova*: csodaparipája. — SOLYMOSSY (431) azt írja, hogy a hazai értelmiség tudatában ma *táltos* néven ló értendő. Ebben inkább többé, mint kevésbé igazza van.

Az állatalakban való viaskodás hiedelme a totemizmusnak egyik kiágazása. És hogy a magyar táltosságban totemisztikus jelenségekkel találkozunk, korántsem lephet meg bennünket, amikor a totemizmusnak számos mozzanataira bukkanunk a régi magyar műveltség nem egy területén, például az Árpád nemzetség hagyománybeli *turul* madár ősében (vö. PAIS: MNy. XLV, 37—43) vagy totemisztikus — állatnévből való —, többnyire törökből származtatható személyneveinknek jelentős sorában (vö. PAIS, Régi személyneveink jelentés-tana: MNy. XVIII, 31—2). A táltosság totemisztikus tényezőinek köszönhetette létét a magyar mesékben emberfölötti tündéri erőt birtokoló *Fejérlő* vagy *Fejérlőfia*, amellyel a Csokonainál levő „Egyen meg a fejilló” verssor kapcsán és ilyen címen SZILÁGYI FERENC foglalkozott (MNy. L, 387—96). Arra mutat rá, hogy a *fehér-ló* emberfölötti hatalma hozhat az emberre jó- és balszerencsét, azonban többnyire bajt okozó gonosz, rontó hatalom, táltos, rossz szellem képviselője. Én oda fűzött jegyzetben „Nyelv és élet” című egyetemi előadásom egyik része alapján jelzem, hogy szerintem a ló tárgykörében nálunk is, egyebütt is támadhattak totemnevek, s ilyenek az emléke lehet a mesebeli *Fehérlő-fia*.

DIÓSZEGI (Honf. hitv. 42) eredményei azzal biztatnak, hogy a táltos-hiedelmekről felkutatása az egész magyar etnikum területén sikerrel jár, és — amire korábban gondoltak — hogy kun volna, valószínűtlen.

Igen! nekem is az a nézetem, hogy török népelemekkel való honfoglalás előtti érintkezéseink, kapcsolataink töredezett, elmosódott, többször európai mozzanatokkal vegyült emlékeit őrizték meg a táltos-hiedelmekről szóló értesítések.¹

¹ Bizonyos — nem lényegtelen — érintkezések és kapcsolatok ismerhetők fel a táltosra meg a garaboncás diákra vonatkozó mozzanatok között (vö. pl. RÓHEIM:

És ezért tartottam és tartom fontosnak, hogy a *táltos* szóra vonatkozólag fölvetett török etimológiai lehetőség megkapja a maga pozitív vagy negatív értékelését.

A *reg* tartozékaival és a *táltos*-sal összefüggésben azt az észrevételt tehetjük, hogy mindkettejük a samanizmus tárgykörébe vágó jelenségekre vonatkozhatott, de amaz inkább a finnugorsággal vagy ugorsággal közös formákra, emez pedig a törökség köréből hozzánk jutottakra. A *reg* és rokonsága mögött kereshetjük természetesen az ősibb elemeket, míg a *táltos* a később — valószínűleg a vándorlások korában — átvett mozzanatok megjelölője volt. Magától értetődik, a két vagy több réteg között keveredés mehetett végbe.

Fentebb annak a valószínűségét fejeztem ki, hogy a *tátorján* 'szél, vihar' értelemben jött a magyarba, mégpedig a kunból. Ezzel azonban éppenséggel nem azt akartam mondani, hogy az előzményül feltehető — valószínűleg *taltíryan* vagy *talturyan* formájú kun nyelvelemnek ne lehetett volna 'sámán, táltos' jelentése is. — GYÖRFFY ISTVÁN „A kunok megtérése” című szokás szerint igen érdekes cikkében (Protestáns Szemle XXXIV [1925.], 669—81) hívja fel a figyelmet arra, hogy amikor az olasz származású Bandinus moldvai katolikus püspök egyházmegyéje 1646-ban végrehajtott meglátogatásáról a pápához 1648-ban megküldött jelentésének „A bűbájlásról” szóló fejezetében a Moldvában dívó bűbájoskodás és rontás mesterségét leírja (i. h. 672), voltaképpen a török-tatár népek sámánkodását világítja meg. Azt jegyzi meg: „Amikor a babonaságban elmerült oláh népről ír, azonnal ráismerünk bennük a samanizmusnak hódoló kunra, akit, úgy látszik, még akkor is csak nyelvileg és felekezetiileg asszimilált az oláhság, de ősi hitében még alig ingatott meg.” GYÖRFFY a mi kunjainkkal kapcsolatban is kiemeli vallási téren félreismerhetetlen konzervatív voltukat és ellenzékiességüket. És nem alaptalanul írja le (i. h. 681) a kun lélek kitűnő bűvára és ismerője: „Lélekben való megtérése pedig még ma sem fejeződött be teljesen.”

Még további — jobban részletezett és különösen „végleges” — következtetéseket levonni nem felelne meg a magam elé tűzött feladatnak. Esetleg majd valamikor később kerítem napirendre. Azonban szívesen látnám, ha valaki más vállalkoznék ilyesmire.

2. Ami ebben a pontban hangot, illetőleg betűt kap, az részben önkritika, részben önvédelem, illetőleg védelme a tudomány eleven erejének valamilyen dogmatikába való bebalzsamozás, örökre elraktározandó szellemi múmiák gyártása ellen.

Magam vetem fel a kérdést, magam adok szót a bizonytalankodásnak, hogy nem délibáb után indultunk-e és megyünk-e, amikor a magyar *táltos*-hoz és a *tátorján*-hoz olyan török nyelvelemeket veszünk fel előzményekül,

több helyen). Erről most nem nyilatkoznám. Esetleg akkor, amikor — talán rövidesen — a *garaboncs* szóra nézve egy újabb etimológiai javaslattal állok elő.

amelyek nincsenek meg, vagyis amelyeket én ez idő szerint nem tudtam idézni. — Azt hiszem, az ilyen szempont vagy „módszertani elv” szerint való korlátozás túltízstelete volna a tényeknek. Pozitivizmus a pozitivizmusért!

Nem én találtam ki, de mindenesetre nem csekély mértékben én is fontosnak becsülöm a GOMBÓCZTÓL (Hangtört.² 9) korábban nyilvánított felfogást arról, hogy idegen nyelvekbe jutott elemek „nyelvemlékek” lehetnek, és nyelvtörténeti adatokul szolgálhatnak. Valamely nyelvnek idegen nyelvektől átvett elemei nem ritkán olyan elemek fenntartói vagy olyan jelenségek hordozói, amelyeknek az átadó, a forrás-nyelvben hírük sincs, hamvuk sincs (erre nézve vö. PAIS, Irányelvek : MNy. XLVI, 98—101).

Vajon bizonyos történeti körülmények ismeretében lehetetlennek kell-e tekintenünk, hogy a magyarság a honfoglalás előtti, de az az utáni időkben is olyan török népelemekkel került érintkezésbe, akiknek a nyelve olyan szavakat, kifejezőmódokat, alak- és jelentéstani változatokat is tartalmazott, amelyek egyéb török nyelvekből hiányoztak vagy kivesztek? És vajon nem eshetett-e meg, hogy ilyeneket az átvevő magyar szállított tovább?

Nem tudom, helyes volna-e a nyelvészet számára kötelezővé tenni bizonyos sablonná merevített módszertani előírásokat, s ilyenek kedvéért lemondani olyan vizsgálatokról, amelyek más körökből meríthető adatanyag odavonásával vagy egyéb tudományágak eredményeinek és szempontjainak a hasznosításával több-kevesebb valószínűséggel sikeresek lehetnek. — Én is azt mondom, hogy kell és fontos a „módszer” a nyelvtudományban is, azonban a nyelvtudomány módszeres irányelvei közé be kell fogadni és érvényesíteni azt a szempontot is, hogy más tudományok köréből is meríthet bizonyítékokat, amelyek nem egyszer többet érhetnek, mint a maga elszigetelt körére szorító látszatbizonyítékok.

*

És talán ilyen szempontból sem egészen érdektelenek és haszontalanok a jelen dolgozatban ismertetett etimológiai kísérletek.

A közleményt azért írtam meg most, hogy egy jelentéstani és frazeológiai adalékot szolgáltatassak a *táltos* szóhoz. Az adalék : az ötven egynéhány év előtti Eötvös-kollégium nyelvjárásában úgy hívtak valakit, hogy *Kistáltos* (vö. MTsz. *táltos* 3. jelentés). Ez a Valaki H O R V Á T H J Á N O S volt. — Azóta öbelőle sokunknak, sőt az egész magyarságnak is egyik *nagy táltosa* lőn, nagy szellemeinknek varázslatos hatalmú idézője — nem síppal, dobbal, arany-szőrű paripával, hanem régi szabású íróttal.

Kívánjuk magunknak, hogy a tündér szerencse kényétől nem háborgatva még igen soká hasson, alkosson, gyarapítson mint a mi 'j e l e s s é g ő m á g u s u n k'.